масова художня бібліотека

8р9т
Нид

ВІКТОР ГЮГО

ОСТАННІЙ ДЕНЬ ЗАСУДЖЕНОГО

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ВІКТОР ГЮҐО

ОСТАННІЙ ДЕНЬ ЗАСУДЖЕНОГО

РЕДАКЦІЯ
М. ГІЛЬОВА і В. ДЕРЖАВІНА

ДВОУ
„ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО“
ХАРКІВ — 1931

Бібліографічний опис цього видання вміщено в «Літописі Українського Друку», «Картковім репертуарі» та інших покажчиках Української книжкової палати

Дніпропетровське, друк.
ім. 25-р. ВКП Поліграфтресту.
Зам. № 84.

Укрголовліт № 1149/Д з 23-IX-1930 р. Тираж 10.000 пр. 8¾ др. арк.
Ост 364 А6.

ВІКТОР ГЮҐО (1802 — 1885)

У величезній літературній спадщині Віктора Гюго — цього мабуть найвідомішого поета, романіста, драматурга, публіциста й політичного діяча романтизму французького — новела „Останній день засудженого" (1829) посідає невеличке, проте досить помітне місце. Вона становить — разом з дещо пізнішим белетризованим нарисом „Кльод Ґе" (1834) — поворот колишнього монархіста й клерикала, що починав літературну кар'єру свою хвальними одами на адресу Французької Реставрації (1814 — 1830), романтично-реакційним уславленням „трону й вівтаря", до психоідеології та поетики радикальної частини республіканської дрібної буржуазії французької, до того пацифістського й утопічного, начебто „позаклясового" гуманізму та демократизму, якому він залишився вірний протягом цілого півстоліття дальшої художньо-літературної та публіцистичної діяльности своєї. Романтичні ілюзії дрібної буржуазії (що до неї Віктор Гюго завжди належав ідеологічно, хоч і висувало його фактичне соціяльне походження в шари нової, створеної від Наполеона I, бюрокра-

тично-військової аристократії)—оці ілюзії про загальний „мирний" добробут, що має постати у Франції під законним скипетром „найхристияннішого" короля після революційних і воєнних штормів Першої Республіки та Імперії — розвіялись ще раніше, ніж вуличні бої Липневої революції остаточно покінчили з напівфевдальним, напівабсолютистським, напівконституційним режимом Реставрації і почали собою добу неприхованого панування великої буржуазії французької — добу короля Люї-Філіпа (1830 — 1848). Другої Республіки (1848 — 1852) і Імперії Наполеона III (1852 — 1870). З того часу ціла політична й соціяльна психоідеологія Віктора Гюго, його пацифізм і утопічна віра в майбутню остаточну перемогу суто-етичних абстрактних принципів „позаклясового" добра над усяким деспотизмом та насильством, зумовлені фактичною соціяльно-політичною несилою радикальної дрібної буржуазії французької. „Абсолютне" твердження: „меч е зло", незалежно від того, про чий меч мовиться: про меч зневолювача, чи зневоленого — характеризує звичайно ідеологію соціяльної групи, що в неї є тільки картонний словесний меч" (І. Нусінов). Отже, характерно, що утопічно-етичний радикалізм свій Віктор Гюго виявляє вперше в цих двох зазначених вище новелях, скерованих цілком проти вживання кари на горло. Сентиментальна й навмисне абстрактна патетика, що домінує в

„Останньому дні засудженого“ (див. хоча б розділ 26), своєрідно сполучається в цьому творі з першими паростками реалістичного опису (порівн. заковування й виїзд галерників у розділах 13 і 14), призвіщаючи тим дальше зростання елементів реалізму в пізніших історичних та соціяльно-етичних романах Віктора Гюго, відповідно до поступовного виявлення загального дрібно буржуазного і утопічно-демократичного світогляду письменникового.

В. Д.

ОСТАННІЙ ДЕНЬ ЗАСУДЖЕНОГО

I

Бісетр[1]).

Засуджений на смерть!

Ось уже п'ять тижнів, як я живу з цією думкою, завжди сам-один з нею, завжди леденіючи від її присутности, завжди зігнений під її вагою!

Колись — бо мені здається, що минули роки, а не тижні — я був такий самий чоловік, як і всякий інший. Кожний день, кожна година, кожна хвилина мали свій зміст. Мій розум, молодий і багатий, був повен фантазій. Він бавився, розгортаючи їх передо мною одну по одній, без ладу і без краю, гаптуючи нескінченними арабесками шорстку й тонку матерію життя. Там були молоді дівчата, пишні єпископські мантії, переможні бої, театри, повні гомону й світла, і потім знов молоді дівчата й прогулянки в темряві, в ночі, під широкими руками каштанів. Завжди було свято в моїй уяві. Я міг думати, про що хотів, я був вільний.

---

[1]) Бісетр — в'язниця в Парижі. *(Прим. ред.).*

Тепер я в'язень. Моє тіло в заліах тюрми, мій дух у неволі завжди одної думки. Жахна, кривава, невблаганна думка! У мене тільки одна гадка. одне переконання, одна упевненість: засуджений на смерть!

Що не роблю — ця пекельна гадка завжди тут, обік мене, неначе якийсь олов'яний привид; одинока і ревнива, вона гонить всяку розраду; віч-на-віч зо мною, нещасним, вона стрясає мене своїми льодовими руками, коли я хочу одвернути од неї голову або заплющити очі. У всіляких образах прокрадається вона скрізь, де мій розум хотів би укритися від неї; як жахний приспівок примішується до всіх слів, з якими до мене звертаються; прилипає зо мною до огидних ґрат моєї тюрми, оступає мене, коли я не сплю, сочить мого конвульсійного сну і знов з'являється у моїх снах у вигляді ножа.

Переслідуваний від неї, я раптом щойно збудився і сказав до себе: — А, це тільки сон! — Де там! Ще заким важкі мої очі встигли розкритися так, щоб побачити цю фатальну думку, написану в жахній дійсності, що мене оточує, на мокрій і пітній плиті моєї камери, в блідім промінні моєї нічної лямпи, на грубім пітканню моєї полотняної одежі, на темній постаті вартового, що його ладівниця відблискує крізь ґрати тюрми, мені здається, що вже якийсь голос шепнув мені на вухо: — Засуджений на смерть!

II

Це було гарного серпневого ранку.

Минуло три дні, як мій процес розпочався, три дні, як моє ім'я і мій злочин збирали щоранку хмару глядачів, що спадали на лавки судової залі, мов гайвороння на труп; три дні, відколи вся ця фантасмагорія суддів, свідків, оборонців, прокурорів, переходила передо мною, то чудна, як гротеск, то кривава, але завжди похмура і фатальна. Дві перших ночі, ночі неспокою і жаху, я не міг через це заснути; третьої ночі я заснув з нудьги і втоми. Опівночі я залишив присяжних за нарадою. Мене відвели назад на солому моєї камери, і я зараз таки впав у глибокий сон, сон забуття. Це були перші години спочивку за багато днів.

Я був ще в самій глибині цього глибокого сну, коли мене розбуджено. Цього разу не досить було важкої ходи і підкованих черевиків тюремника, брязкання в'язки ключів, хрипкого скреготу засувів; щоб витягти мене з моєї летаргії, треба було аж його суворого голосу над моїм вухом і його мулької руки на моєму плечі.— Та вставайте ж! Я розкрив очі, я злякано підвівся на своїй постелі. У цей момент крізь вузьке й високе вікно своєї камери, я угледів на стелі сусіднього коридору— одинокому небі, яке було дано мені бачити мигцем —той жовтий відблиск, що в нім очі,

звиклі до мороку тюрми, так добре вміють пізнавати сонце. Я люблю сонце.

— Гарна погода,— сказав я тюремникові.

Один момент він не відмовляв мені, ніби не знаючи, чи варт витрачати слова; потім з деяким зусиллям він хрипко промурмотів:

— Може бути.

Я не ворушився; мій розум ще напівспав, губи усміхалися; очі були приковані до ніжного золотого відсвіту, що вигравав на стелі.

— От гарний день,— повторив я.

— Еге ж,— відказав він,— вас дожидають.

Цих кілька слів, як нитка, що ламає лет комахи, враз вернули мене до дійсности. Раптом я знову побачив, неначе при світлі блискавки, понуру залю засідань, півколо суддів, повдяганих у скривавлене лахміття, три ряди свідків з тупими обличчями, двох жандармів на обох кінцях моєї лавки; побачив, як мають чорні одежі, і як голови юрби комашаться в темній глибині залі і як зупиняються на мені пильні погляди тих дванадцяти присяжних, що не спали в той час, як я спав!

Я підвівся; зуби мені цокотіли; руки тремтіли і не знали, де знайти мою одежу, ноги знемощіли На першім ступні, що я зробив, я спіткнувся, як надто обтяжений носій. Проте я пішов услід за тюремником.

Два жандарми дожидали мене на порозі камери. Мені знов надягли ручні ланцюги.

На них був маленький складний замок, який вони старанно замкнули. Я не пручався; немов машину почепили на машину.

Ми перейшли внутрішній двір. Прохолодне повітря ранку підбадьорило мене. Я підвів голову. Небо було синє, і гаряче сонячне проміння, перетяте довгими коминами, рисувало великі світляні злами наверху високих і понурих мурів тюрми. Погода справді була гарна.

Ми зійшли вгору по кругових сходах; перейшли коридор, потім другий, третій; потім низькі двері одчинилися. Гаряче повітря, змішане з шумом, вдарило мені в обличчя; то був подих юрби в залі засідань. Я увійшов.

На мою появу знявся рокіт зброї і голосів. З гуркотом засовалися ослони, зарипіли перегородки, і поки я переходив довгу залю між двома масами народу, відгородженого салдатами, мені здавалося, що я був центром, де єдналися нитки, які примушали ворушитися всі ці піднесені й нахилені обличчя.

У цій хвилині я помітив, що на мені нема кайданів, але я не міг собі пригадати, де й коли з мене їх знято.

Тоді настала велика тиша. Я дійшов до свого місця. У той момент, коли припинився колот у юрбі, він припинився і в моїх думках. Раптом я ясно зрозумів те, що невиразно передбачав доти: що настав рішучий момент і що я був там для того, щоб почути свій вирок.

Нехай з'ясує це, хто зможе: у тім вигляді, в якім ця думка прийшла до мене, вона не завдала мені страху. Вікна були розчинені, повітря, і гомін міста вільно доходили знадвору; заля була освітлена, немов перед весіллям; веселе сонячне проміння рисувало тут і там яскраві обриси вікняних рям, то видовжені на підлозі, то розгорнені на столах, то поламані по кутках стін. І кожен промінь, що падав з цих блискучих вікняних ромбів, вирізував у повітрі велику призму золотого пилу.

Судді, в глибині залі, мали задоволений вигляд, мабуть з радости, що хутко скінчать. В обличчі голови суда, легко освітленому відблиском шибки, було щось спокійне і добре; а один молодий суддя, мнучи свої брижі, майже весело розмовляв з якоюсь гарною дамою в рожевім капелюшку, посадженою по протекції позад нього.

Тільки присяжні здавалися блідими й пригобленими; але це було мабуть від утоми, бож вони не спали цілу ніч. Деякі позіхали. Ніщо в їх зовнішньому вигляді не виявляло людей, які щойно вирекли смертний засуд; і на обличчях цих добрих буржуа я читав тільки велике бажання спати.

Просто мене було на-розтвір відчинене вікно. Я чув як сміються на надбережжю продавниці квітів; а на краю вікна гарна маленька жовта рослина, наскрізь просвітлена

промінням сонця, гралася з вітром у розколині каменя.

Як могла постати зловісна думка серед стількох милих відчуттів? Залитий повінню повітря й сонця, я не міг думати ні про що інше, крім волі; надія засяяла в мені, як сяяв день кругом мене, і довірливо дожидав я присуду, як дожидають визволення й життя.

Тимчасом прибув мій оборонець. Його дожидалися. Він щойно ситно і з апетитом поснідав. Діставшись до свого місця, він з усміхом нахилився до мене.

— Я надіюся,— сказав він мені.

— Справді?— відрік я безтурботно і теж усміхаючись.

— Еге ж — відказав він,— я ще нічого не знаю про їх висновок, але вони, без сумніву, не визнають заздалегідь обдуманого наміру, а тоді все обмежиться на вічних каторжних роботах.

— Що ви це говорите?— відповів я обурений. Краще сто разів смерть!

Так, смерть!— І до того ж, повторяв мені якийсь невідомий внутрішній голос, чим я важу, коли кажу це? Хіба колинебудь виголошувано смертний засуд інакше, як опівночі, при смолоскипах, в похмурій і темній залі, холодної й дощової зимової ночі? Але в місяці серпні, о восьмій годині ранку, такого чудового дня ці добрі присяжні — неможлива річ! І мої очі знов зупинялися на гарній жовтій квітці в сонячному сяйві.

Раптом голова суда, що тільки ждав оборонця, сказав мені встати. Варта зробила на караул; наче під впливом електричного току, всі присутні в той же момент підвелися. Якась незначна, нікчемна особа, що сиділа за столом нижче суда,— то був, я думаю, секретар — прийняла слово й прочитала вердикт, що присяжні виголосили, поки мене не було. Холодний піт пройняв усі мої члени; я прихилився до стіни, щоб не впасти.

— Оборонче, чи ви маєте сказати щонебудь з приводу призначення кари? — спитався голова суда.

Я, я міг би сказати все, але в мене не вийшло нічого. Язик прилип мені до піднебіння.

Оборонець підвівся.

Я зрозумів, що він намагався зм'якшити вирок присяжних і замість кари, якої він вимагав, поставити іншу кару, ту, що його надія на неї так образила мене.

Мабуть мое обурення було дуже сильне, бо воно пробилося крізь тисячі почувань, що сперечалися за мою думку. Я хотів голосно повторити те, що я йому вже сказав: краще сто разів смерть! Але мені перехопило дух, і я міг тільки прикро зупинити його, сіпнувши за руку і з конвульсійною силою закричати: Ні!

Головний прокурор змагався з оборонцем, і я слухав його з безглуздим задоволенням. Потім судді вийшли, вернулися знову, і голова прочитав мені мій присуд.

— Засуджений на смерть! — сказала юрба; і в той час, як мене виводили, усі ці люди ринули услід за мною з гуркотом будинку, що валиться. А я йшов, як п'яний, як остовпілий. Щось перевернулося в мені. До смертного присуду я відчував, що я дихаю, трепечу, живу в тім самім оточенні, що й інші люди; тепер я виразно розрізняв ніби якийсь мур між світом і мною. Ніщо більше не являлося мені в такім самім вигляді, як перше. І широкі світлі вікна, і красне сонце, і чисте небо, і гарна квітка,— все це стало безбарвне і бліде, кольору якоїсь паполо́ми. Чоловіки, жінки, діти, що тиснулися на моїй дорозі, всі мали в собі щось подібне до привидів.

Внизу сходів дожидала мене чорна й брудна карета з ґратами. В той момент, коли я сідав у неї, я випадком глянув на майдан. — Засуджений на смерть! —кричали перехожі, збігаючись до карети. Крізь туман, що, як мені здавалося, став між речами і мною, я розрізнив двох молодих дівчат, що зорили на мене жадібними очима — Добре,— сказала молодша, плещучи в долоні,— це буде за шість тижнів.

III

Засуджений на смерть!

Ну що ж, чом би й ні? Люди,— читав я, пам'ятаю, у якійсь книжці, де тільки й було доброго, що це,— люди всі засуджені на

смерть, тільки з вільготами на невизначений час. Чим же так дуже змінилося моє становище?

Від тої години, коли мені оголошено мій присуд, скільки вже повмирало таких, що лагодилися довго жити! Скільки випередило мене молодих, вільних і здорових, які були певні, що одного дня прийдуть подивитися, як голова моя впаде на Гревському майдані! А скільки таких, котрі тепер ходять і дихають на волі, входять і виходять, де їм хочеться ще може випередять мене до того часу!

А потім, чого мені так дуже жалувати за життям? Справді, похмурий день і чорний хліб в'язниці, порція рідкого супу, зачерпнутого з цебра каторжників, суворе існування — і це для мене, витонченого вихованням, брутальне поводження тюремників і наглядачів, неможливість бачити людську істоту, що вважала б мене за вартого бодай слова і якій я міг би віддати його безнастанне тремтіння і за те. що я зробив, і за те, що зроблять зо мною,— от майже одинокі блага, які може відібрати в мене кат.

А! будь-що-будь, це жах!

IV

Чорна карета привезла мене сюди, в цей огидний Бісетр.

Коли дивитися здалеку, в цім будинку є щось величне. Він розгортається на обрію,

на верховині горба, і на відстані зберігає дещо з своєї давньої пишности, вигляд королівського замку. Але в міру того, як ви наближаетесь, палац обертається на халупу. Поруйновані зубці стін аж ріжуть очі. Не знаю що, а тільки щось ганебне і низьке бруднить ці царські фасади; сказав би хтось, що стіни слабі на проказу. Ні рям, ані оболонок у вікнах, тільки масивні залізні перехрещені штаби, до яких подекуди притискається виснажене обличчя якогонебудь каторжника, або божевільного.

Таке є життя, коли дивитися на нього зблизька.

V

Ледве я прибув, залізні руки завладали мною. Застережні заходи помножено; ні ножа, ані видельця до обіду: гамувальна сорочка, щось подібне до парусового мішка, полонила мої руки; за мое життя відповідали. Я подав касаційну скаргу. Цього важкого діла могло стати на шість або сім тижнів, і треба було зберегти мене живого і здорового для Гревського майдану.

Попервах зо мною поводилися з м'якістю, що була мені огидна. Уважливість тюремника пахне ешафотом. На щастя, за кілька день звичка знов взяла гору; вони змішали мене з іншими в'язнями в своїй звичайній брутальності і не виявляли більше до мене тої під-

кресленої ввічливости, яка безнастанно зводила мені на очі постать ката. Це було не одиноке поліпшеня. Моя молодість, моя слухняність, турботи тюремного священника, а надто кілька латинських слів, з якими я звернувся до воротаря що не зрозумів їх, дали мені прохідку раз на тиждень разом з іншими в'язнями і примусили зникнути гамувальну сорочку, що паралізувала мене. Після довгих вагань мені дано також чорнила, паперу, пір і нічну лямпу.

Щонеділі після обідні, підчас супочивку, мене випускають на внутрішній двір. Там я розмовляю з в'язнями; це конче потрібно. Ці нещасні—добрі люди. Вони мені розказують про свої витівки; це могло б устрахнути, але я знаю, що то тільки хвастощі. Вони вчать мене говорити злодійським жаргоном, rouscailler bigorne, як вони кажуть. Це ціла мова, що прищепилася до загальної мови, як якийсь гидкий наростень, як бородавка. Інколи виключна енергійність, жахна мальовничість; виноградне варення на таці (кров на дорозі), оженитися з удовою (бути повішаним), так наче мотузка шибениці є вдова всіх повішаних. Голова злодія має дві назви: університет, коли вона обдумує, обмірковує і радить злочин, колода, коли кат відрубує її. Іноді дотепний жарт: лозовий шаль (кошик ганчірника); брехун (язик) і потім скрізь, раз-у-раз

чудні, таємничі, бридкі й одвоpотні слова, що взялися незнати звідки: le taule (кат), la cône (смерть), la placarde (місце кари). Ніби жаби й павуки. Коли слухати, як говорять цією мовою, вона робить враження чогось брудного й порошного, купи лахміття, яке стріпують перед вами.

Та принаймні ці люди жалують мене, тільки одні вони. Тюремники, їх помічники, воротарі — я на них не гніваюся за те — балакають і сміються, розмовляють за мене, при мені, як за річ.

VI

Я сказав собі:

— Коли я маю змогу писати, то чому мені того не робити? Але що писати? Замкнений між чотирма голими холодними кам'яними стінами, позбавлений волі йти, куди хочу, позбавлений обрію перед очима, машинально занятий через цілий день одинокою розвагою — слідкувати за повільним рухом білястого чотирикутника, що його віконце моїх дверей вирізує на похмурій стіні напроти, і, як я щойно казав, віч-на-віч з однією думкою, думкою про злочин і кару, про убивство і смерть, хіба я маю що сказати, я, котрому нічого більше робити на цім світі? І що можу я знайти в мойому зів'ялому і спустілому мозкові, що варт було б записувати?

Чому ж ні? Коли все круг мене однотонне й безбарвне, то хіба нема в мені бурі, боротьби, трагедії? Хіба невідступна думка, що володіє мною, не з'являється мені щогодини, щохвилини в новій формі, дедалі, то гірш огидній і скривавленій, в міру того, як термін наближається. Чому б не спробувати мені розказати собі самому все те бурхливе й незнане, що я переживаю в становищі покинутого, в якім я тепер є. Певна річ, тема багата, і хоч яке коротке осталося мені життя, в скорботі, в жахові, в муках, що сповнять його від цієї години до останньої, ще вистачить матеріялу, щоб стерти це перо й вичерпати цей каламар. Опріч того, одинокий спосіб менше страждати — спостерігати цю скорботу, а опис її мене розважить.

І потім те, що я таким чином напишу, може не останеться без користи. Цей щоденник моїх страждань, година по годині, хвилина по хвилині, мука по муці, якщо мені стане сили писати його до того моменту, коли я фізично не зможу провадити його далі, ця історія моїх відчувань, неминуче нескінчена, але все ж повна, скільки можливо,— невже вона не принесе з собою великої й глибокої науки? Невже в цім протоколі думки, що агонізує, в цім усе зростаючім поступовім русі туги, в цім свого роду інтелектуальнім саморозтинанні засудженого, не знайдеться ніякої науки для тих, що засуджують? Може

читання його затримає їх руку, як вона здійметься колинебудь, щоб кинути голову, яка мислить, голову людини, на те, що вони називають терезами правосуду. Може вони, нещасні, ніколи не думали про ту повільну послідовність мук, що містяться в короткій формулі смертного засуду. Чи спинялись вони колинебудь бодай на тій разючій думці, що в людині, яку вони нищать, є розум, розум, що надіється на життя, душа, що зовсім не лагодилася вмирати? Ні. Вони бачать у всьому тому тільки вертикальне падіння трикутного ножа і думають, без сумніву, що для засудженого нема нічого перед тим, нічого — опісля.

Ці листки розвіють їх помилку. Може опубліковані колинебудь, вони на кілька хвилин зупинять їх думку на стражданнях думки, бо це ті страждання, про які вони не здогадуються. Вони радіють, що мають змогу убивати, майже не завдаючи муки тілові. Ах! Саме про те і йдеться. Що є фізичний біль проти душевного болю? Страх і жалощі — такі закони! Настане день, і може ці записки, останні довірені нещасного, допоможуть тому, щоб ..

Аби тільки після моєї смерти вітер не бавився на тюремному дворі цими листочками паперу, вимащеними в болоті, або не згнили вони на дощі, поприліплювані зірочками до розбитої шибки тюремника.

VII

Нехай те, що я пишу тут, може бути колинебудь корисне іншим, нехай воно зупинить суддю, готового судити, урятує нещасних, невинних або винних, від агонії, на яку мене засуджено,—на віщо? для чого? що мені по тому? Коли моя голова буде відтята, яка мені буде журба, що втинатимуть голови іншим? Невже я справді міг думати такі дурниці? Повалити ешафот після того, як я зійду на нього! Я вас питаю, що мені з того прибуде?

Як? Сонце, весна, поля, повні квітів, птахи, що прокидаються вранці, хмари, дерева, природа, воля, життя — все те більше не для мене?

Ах! То мене треба було б рятувати! Невже правда, що це неможливо, що треба вмерти завтра, може сьогодні, що це — так? О, боже! Страшна думка — хоч розбий собі голову об стіну тюрми!

VIII

Полічімо, що мені остається.

Три дні терміну після виголошення присуду — на касаційну скаргу.

Тиждень затримки в прокурорському нагляді, після чого д і л а, як вони кажуть, відсилається до міністра.

Два тижні чекання в міністра, який навіть не знає, що ці діла існують, і який, проте, як

гадають, передає їх, після розгляду, до касаційного суду.

Там — сортування, нумерування, реєстрація, бо гільйотина переобтяжена, і ніхто не може пройти без черги. Два тижні на те, щоб припильнувати, що з вами не учинено всупереч звичаєві.

Нарешті, суд збирається, звичайно у четвер, відкидає двадцять скарг гуртом і відсилає назад до міністра, який пересилає їх до генерального прокурора, а той відсилає катові. Три дні.

Ранком четвертого дня помічник генерального прокурора, зав'язуючи краватку, каже сам до себе: — Одначе, треба це діло кінчити.

Тоді, якщо заступник секретаря не має якогонебудь сніданку з приятелями, який йому заваджає, наказ про виконання пишеться начорно, редагується, переписується начисто, відсилається, а другого дня вдосвіта на Гревському майдані чути, як збивають цвяхами поміст, а на перехрестях вулиць — як завивають на ввесь голос похриплі крикуни.

А всього шість тижнів. Дівчинка добре казала.

І от уже п'ять тижнів, принаймні, може й шість,— я не смію лічити,— відколи я сиджу в цій опрічній камері Бісетра, а мені здається, що четвер був три дні тому.

IX

Я щойно написав мій заповіт.

Навіщо? Мені присудили заплатити судові витрати, і всього, що я маю, ледве вистачить на те. Гільйотина коштує дуже дорого.

Я покидаю матір, покидаю жінку, покидаю дитину.

Маленьку дівчину трьох років, ніжну, рожеву, тендітну, з великими чорними очима і довгим каштановим волоссям.

Їй було два роки й один місяць, коли я її бачив останній раз.

Таким чином, після моєї смерти три жінки остаються без сина, без чоловіка, без батька; троє сиріт різного роду, три удови з волі закону.

Я припускаю, що мене покарано справедливо, але ті, неповинні, що вони зробили? Байдуже: їх позбавляють честі, руйнують. І це — правосуддя.

Не моя бідна стара мати мене непокоїть; їй шістдесят чотири роки, вона вмре від удару. Або як вона протягне ще кілька день, аби тільки до останнього моменту було трохи теплого попелу в її грільні, вона не скаже нічого.

За жінку я теж не турбуюся; її здоров'я вже кволе і дух її немічний; вона теж умре якщо тільки вона не збожеволіє. Кажуть,

що це рятує життя; та принаймні, розум не мучиться: він спить, він наче вмирає.

Але моя дочка, моя дитина, моя бідна маленька Марі, що сміється, грається, співає в цій годині і не думає ні про що,—за неї мені боляче!

X

Ось що являє собою моя камера.

Вісім квадратових футів; чотири стіни з тесаного каменя, що спираються під простим кутом на поміст із плит, піднесений на одну східку понад зовнішній коридор.

Праворуч від дверей, коло входу, щось подібне до заглиблення, пародія на альков. Туди кидають оберемок соломи, де в'язень має спочивати й спати, одягнений в портяні штани і тікову куртку, як літо, так і зиму.

Над моєю головою, замість неба, чорне стрільчасте, як це називають, склепіння, з якого густе павутиння висить, як лахміття.

До того ні вікон, ні, навіть, продуховини; двері, де дерево скрите під залізом.

Я помиляюся; посередині дверей, вгорі, є отвір на дев'ять квадратових цалів, перерізаний хрещатими ґратами; цей отвір тюремник може закривати на ніч.

Зокола досить довгий коридор, освітлений, провітрюваний вузькими продуховинами вгорі стіни і поділений кам'яними перегородками на відділи, що сполучаються між собою

рядом півциркульних низьких дверей; кожен з цих відділів править, сказати б, за передпокій до камери, подібної на мою. В ці камери містять каторжників, яким директор тюрми призначає дисциплінарні кари. Три перших склепи приділені для засуджених на смерть, бо вони ближчі до приміщення тюремника, отже зручніші для нього.

Ці камери — все, що зосталося від старого замку Бісетр, такого, яким його збудував у п'ятнадцятому віці кардинал Вінчестерський, той самий, що спалив Жанну д'Арк Я чув, як це розказували цікавим, що приходили цими днями подивитися на мене в моїй конурі і оглядали мене на відстані, як звіря в звіринці. Сторож дістав сто су.

Я забув сказати, що день і ніч коло дверей моєї камери стоїть вартовий з охорони і що я не можу підвести очей до квадратового віконця без того, щоб не зустріти двох пильних, завжди розкритих очей.

А в тім, гадають, що в цій кам'яній коробці є світло й повітря.

XI

День ще не настав. Що робити вночі? Мені прийшла думка. Я встав і одну по одній освітив лямпою чотири стіни моєї келії. Вони вкриті письмом, рисунками, дивочними фігурами, іменами, що перемішуються і пере-

креслюють одне одне. Здається, кожен засуджений хтів лишити слід, бодай тут. Олівець, крейда, вугілля, літери чорні, білі, сірі, часто глибокі зарубки в камені; подекуди іржаві знаки, неначе писані кров'ю.

Певна річ, коли б мій розум був вільніший, я б зацікавився цією чудною книжкою, що розгортається сторінка по сторінці перед моїми очима на кожному камені камери. Мені подобалося б відбудовувати цілість з цих уривків думки, розкиданих по плиті; відтворювати образ людини для кожного імени; вертати зміст і життя цим покаліченим написам, цим розшарпаним фразам, цим обламаним словам, тілам без голови, як ті, що їх понаписували.

На рівні мого узголов'я — два палаючих серця, протятих стрілою, а над ними: — Любов на ціле життя. — Нещасний не надовго брав зобов'язання.

Поруч щось подібне до трирогого капелюха з маленькою незграбно намальованою фігурою над ним і такі слова: Хай живе імператор! 1824.

Знов палаючі серця з таким написом, характеристичним для тюрми: Я люблю і боже-ствлю Матье Данвіна. Жак.

На супротилежній стіні можна прочитати слово: Папавуан. Велике Поздоблене арабесками й старанно прикрашене.

Куплет непристойної пісні.

Ковпак свободи, досить глибоко вирізаний на камені, а внизу: Борі.-Республіка. То був один із чотирьох унтер-офіцерів Ля-Рошеля[1]). Бідний хлопець! Яка огидна їх вигадана політична доконечність! За ідею, за мрію за абстракцію та жахна дійсність, яку називають гільйотиною! А я ще скаржився, я, нещасний, який заподіяв справжнє злочинство, пролив кров!

Я не піду далі в своїх шуканнях. Я щойно побачив намальований білим олівцем в кутку стіни страшний образ: фігуру ешафота, що може в цій годині зводять для мене. Лямпа мало не випала мені з рук.

XII

Я знову притьмом сів на мою солому, встромивши голову межи коліна. Потім мій дитячий страх розвіявся, і чудна цікавість опанувала мене, велівши продовжити читання на стіні.

Біля імени Папавуана я здер величезне павутиння, густо вкрите пилом і протягнене в кутку стіни. Під тим павутинням було чотири чи п'ять зовсім прорізних імен серед інших, від яких не осталося нічого, крім плями на стіні: Дотен 1815, Пулен 1818, Жан Мартін 1821, Кастен 1823. Я про-

[1]) Учасники невдалої республіканської змови за часів Реставрації. *(Прим. ред.)*.

читав ці імена, і сумні спомини прийшли до мене. Дотен — це той самий, що порубав свого батька на шматки і ходив уночі по Парижу, розкидаючи тіло: голову в басейн, толуб у ринву; Пулен — той, що забив свою жінку; Жан Мартін — той, що вистрілив з пістоля в свого батька, в момент. коли старий одчиняв вікно; Кастен — доктор, що струїв свого приятеля і що, доглядаючи його підчас цієї останньої його недуги, яку він сам йому заподіяв, замість ліків знов дав йому їді; і коло них Папавуан, жахний божевільний, що забивав дітей ударом ножа по голові!

„От",— говорив я, і гарячковий дрож перебігав мені поза плечима,— „от які були вперед мене пожильці цієї камери. Тут, на цій самій плиті, де тепер я, ці люди убивства і крови думали свої останні думки; тут, попід цією стіною, в цім вузькім квадраті, металися вони востанне, кружляючи, як дикі звірі. Вони приходили один по одному, через невеликий час; здається, що ця камера не стояла пусткою. Вони лишили тепле місце— і лишили його про мене. Я, знов же приєднаюсь до них на Клямарському кладовищі, де трава росте так буйно!"

Я не духовидець і не марновір; можливо, що ці думки спричинили мені напад пропасниці, але тимчасом, коли я отак мріяв, мені здалося раптом, що ці фатальні імена написані вогнем на чорній стіні. Гудіння, чимраз

швидше, розітнулося в моїх вухах; червонясте світло сповнило мої очі. А потім мені показалося, що камера повна людей, чудних людей, які несли свої голови в лівій руці і несли їх за губи, бо волосся не було. Всі показували мені кулак, опріч батькогубця.

Я з жахом закрив очі, але тоді я побачив все це ще виразніше.

Сон, видиво чи дійсність,—я збожеволів би, коли б гостре відчуття не збудило мене вчасно. Я мало не впав горілиць, почувши, що по моїй голій нозі повзе холодний живіт і волохаті лапи; то був павук, якого я сколошкав і який тепер тікав.

Це мене спам'ятало.—О, жахні привиди! —Ні, то був дим, уявлення мого спустілого, конаючого мозку. Химера в дусі Макбетової! Мерці—мертві, а ці й поготів. Вони добре замкнені в домовинах. Це не така тюрма, щоб з неї утекти. Як це сталося, що я так злякався?

Двері гробниці не одчиняються з середини.

XIII

Цими днями я бачив огидну річ.

Ледве розвиднялося, і тюрма була повна шуму. Чути було, як одчиняли й зачиняли важкі двері, як скреготіли засуви і залізні замки, як подзвоняли в'язки ключів, теліпаю-

чись на поясах тюремників, як двигтіли сходи згори донизу від поспішної ходи і як гукали й озивалися один до одного голоси з обох кінців довгих коридорів. Мої сусіди по камері, каторжники, що відбували кару, були веселіші, як звичайно. Здавалося, що цілий Бісетр сміявся, співав, бігав, танцював.

Але я, один безмовний серед того клекоту, один непорушний серед тої метушні, здивований і уважний, я слухав.

Мимо проходив один доглядач.

Я зважився покликати його і спитатися, чи не свято часом у тюрмі.

— Свято, коли хочете! — відказав він мені. — Сьогодні заковують каторжників, що мають відправляти завтра до Тулона. Хочете подивитися? Це вас розважить.

Справді, для самотнього в'язня всяке видовище, най воно буде яке мерзенне, є велика втіха. Я пристав на цю розвагу.

Тюремник, щоб забезпечити себе, ужив звичайних застережних заходів, а потім відвів мене в маленьку порожню камеру, без жодних меблів, де було заґратоване вікно, але справжнє вікно, по груди заввишки, через яке дійсно видко було небо.

— От,— сказав він мені,— звідси ви все побачите й почуєте. Ви будете самі в своїй ложі, як король.

Потім він вийшов і зачинив за собою дверяні й вислі замки і засуви.

Вікно виходило на квадратовий досить просторий двір, круг якого з чотирьох боків, як стіна, зносився великий будинок з кам'яних плит, на шість поверхів. Неможливо уявити собі нічого гірш поруйнованого, голого, нужденного на око, як ці чотири стіни, пробиті безліччю заґратованих вікон, до яких поприпадали знизу доверху незчисленні худі й бліді обличчя, притиснені одне до одного, як каміння стіни, і всі, сказати б, обрямовані перехрещеннями залізних штаб. То були в'язні, глядачі церемонії, що дожидалися своєї черги стати дієвими особами. Неначе карані душі коло продуховин чистилища, що виходять на пекло.

Усі мовчки дивилися на порожній ще двір. Вони чекали. Поміж цими погаслими й понурими обличчями тут і там горіли, неначе огненні точки, гострі й жваві очі.

Чотирикутник в'язниць, що оточує двір, не замикається в собі самому. Одна з чотирьох стін (та, що звернена до сходу) прорізана майже посередині і сполучена з сусідньою стіною тільки залізними штахетами. Ці штахети відчиняються на другий двір, менший від першого і, як цей, обнесений стінами і почорнілими зубцями.

Кругом усього головного двора до стін поприставлювані кам'яні лавки. Посередині здіймається погнутий залізний стовп, призначений для ліхтаря.

Пробило дванадцяту годину. Велика брама, укрита в заглибленні, раптом одчинилася навстіж. У двір, гримочучи залізом, важко в'їхав візок, ескортований якимись ніби салдатами, брудними й бридкими, в синій уніформі з червоними еполетами і жовтими черезплічниками. То були каторжники й кайдани.

У ту ж мить, так наче цей шум розбудив усі шуми тюрми, глядачі коло вікон, доти мовчазні і непорушні, вибухли радісними криками, піснями, погрозами, прокльонами, перемішаними з вибухами реготу, що разили слух. Можна було подумати, що бачиш перед собою диявольські маски. На кожному обличчі з'явилася ґримаса, всі кулаки попросувалися крізь ґрати, всі почали заводити, очі всім запалали, і я устрахнувся, побачивши, скільки іскор спалахнуло в цім попелі.

Тимчасом наглядачі, серед яких можна було розпізнати по їх чистій одежі і по їх страху, кількох цікавих, що прибули з Парижа,— наглядачі спокійно заходилися коло свого діла. Один із них виліз на візок і кинув своїм товаришам кайдани, дорожні нашийники і в'язки портяних штанів. Тоді вони поділили роботу; одні почали протягати в кутку двора довгі ланцюги, які вони на своїм жарґоні називали шворками; другі порозкладали на бурковці тафту — сорочки й штани; тимчасом найдосвідченіші розглядали один по одному, під доглядом свого начальника, ма-

ленького окоренкуватого діда, залізні наший-ники, які вони потім випробовували, крешучи ними об бурковку. Все те робилося при глузливих вигуках в'язнів, що їх голоси замагав тільки гучний сміх каторжників, для яких те все лагоджено; було видко, як вони збилися коло вікон старої тюрми, що виходила на малий двір.

Коли ці приготування були скінчені, якийсь добродій в одежі, шитій сріблом, якого називали пан інспектор, дав наказ начальникові в'язниці; і от по хвилині двоє чи троє низеньких дверей, як блювоту, виригнули майже одночасно у двір тучі огидних, виючих людей в лахміттю. То були каторжники.

Коли вони увійшли, веселість коло вікон подвоїлася. Деяких із них, славетні імена каторги, привітали вигуками і оплесками, які вони приймали з якоюсь гордою скромністю. Більшість їх мали щось подібне до капелюхів, виплетених їх власними руками з тюремної соломи; ці капелюхи були завжди чудної форми, щоб по містах, де малося йти, капелюх примусив звернути увагу на голову. Такі дістали ще більше оплесків. Особливо один збудив вибухи ентузіязму; то був юнак сімнадцяти років з обличчям молодої дівчини. Він вийшов із секретної камери, де він просидів тиждень; із свого оберемку соломи він собі зробив одежу, що вкривала його з голови до ніг, і колесом вкотився в двір з гнуч-

кістю змії. Це був комедіянт, засуджений за крадіж. Його зустріли шалені оплески і радісні покрики. Каторжники відповіли на них так само, і було щось страшне в цім обміні веселощами між справдешніми каторжниками і кандидатами на каторгу. І хоч було там суспільство, репрезентоване доглядачами і переляканими цікавими, злочинство зневажало його одверто і з жахної кари робило родинне свято.

В міру того, як вони приходили, їх проштовхували між двома рядами доглядачів на маленький, обведений штахетами двір, де їх ждав медичний огляд. Там усі вони робили останню спробу уникнути подорожі, посилаючись на який-небудь дефект у здоров'ї: слабі очі, криву ногу, скалічену руку. Та майже завжди визнавали їх за годящих для каторги, і тоді кожен скорявся безжурно, забуваючи за кілька хвилин свою вигадану довічну слабість.

Штахети маленького двору знов одчинилися. Один із сторожів перекликав усіх за альфабетним порядком. І тоді вони повиходили один по одному, і кожен каторжник став у кутку великого двора коло товариша, даного йому випадковою тотожністю першої літери в імені. Отже, кожен бачить, що він залишений на себе самого, кожен несе свій ланцюг для себе, плече в плече з незнайомою людиною; і коли випадком каторжник має при-

ятеля, то ланцюг розлучає їх. Найбільше нещастя.

Коли їх вийшло чоловіка з тридцять, решітку зачинили. Один доглядач вирівняв їх у ряд палицею, кинув перед кожним із них сорочку, куртку й штани з грубого полотна, потім зробив знак, і всі почали роздягатися. Несподівана пригода, ніби призначена на той час, обернула це приниження в муку.

Доти погода була досить гарна, і хоч жовтневий північний вітер холодив повітря, проте той самий вітер від часу до часу розкривав подекуди в сірих хмарах, що обволікали небо, щілину, через яку падав сонячний промінь. Та ледве каторжники поздирали з себе своє тюремне ганчір'я, в той момент, коли вони стояли голі під підозрілим оглядом сторожів і під цікавими поглядами сторонніх, що вертілися довкола них, щоб роздивитися на їх плечі, небо зчорніло, холодна осіння злива раптово бурхнула й зринулася потоками на квадратовий двір, на розкриті голови, на голі тіла каторжників, на їх злиденне руб'я, розкладене на бурковці двора.

Вльот внутрішній двір звільнився від усіх, хто не був доглядач, або каторжник. Цікаві одвідачі з Парижа поховалися під дашками ґанків.

Тимчасом дощ ілляв потоками. На дворі видко було тільки голих каторжників, з яких вода дзюрком текла на затоплений двір.

Слідом за голосними бравадами настало понуре мовчання. Каторжники тремтіли з холоду, зуби їм цокотіли; їх худі ноги, їх вузлуваті коліна вдарялися одні об одні, і було жалко дивитися, як вони тулили до своїх посинілих тіл ті промочені сорочки, куртки, штани, з яких капала дощова вода. Краще б їм було оставатися голими.

Один старий зберіг краплю веселости. Він скрикнув, витираючись мокрою сорочкою, що цього не було в програмі; потім він почав сміятися, показуючи кулак небові.

Коли вони знов понадягали дорожні костюми, їх повели групами по двадцять-тридцять чоловіка в другий куток подвір'я, де на них чекали простягнені по землі мотузки. Ці мотузки є довгі і міцні ланцюги, поперехрещувані поперек, через кожні два фути, іншими коротшими ланцюгами, до кінця яких приробленій квадратовий нашийник, що розкривається за допомогою шарніра, приладнованого в однім із його кутків, а замикається в протилежному куті залізним сворінем; сворінь залютовується на ввесь час дороги на шиї каторжника. Коли ці мотузки розтягнені по землі, вони досить близько нагадують хребет якої-небудь риби.

Каторжників посадили в болото, на залляне водою каміння двора; приміряли їм нашийники, потім два тюремних ковалі, озброєні ручними ковадлами, заклепали нашийники без

вогню сильними ударами великого залізного молота. Це — жаский момент, коли найсміливіші полотніють. Від кожного удару молота, що падає на ковадло, приставлене їм до спини, підскакує підборіддя пацієнта; при найменшому русі спереду назад череп йому розскочився б, як оріхова шкаралуща.

Після цієї операції вони зробилися сумні. Чути було тільки брязкіт ланцюгів і подеколи крик і глухий звук від удару палиці доглядача по тілу непокірних. Були такі, що плакали; старі тремтіли й кусали собі губи. Я з жахом дивився на всі ці зловісні профілі в рямах із заліза.

Отже, після лікарського огляду — огляд доглядачів, після огляду доглядачів — кування. Три акти цього видовища.

Знов засяяв сонячний промінь. Можна було подумати, що він кинув вогонь у всі ці душі. Каторжники схопилися одразу, неначе під впливом конвульсійного руху. П'ять мотузок побралися за руки і раптом утворили велике коло кругом ліхтарного стовпа. Вони так крутилися, аж очам було боляче дивитися на них. Вони співали каторжницьку пісню, романс на своєму жарґоні, на мотив то жалібний, то шалено веселий. Інколи чути було проразливі крики; уривчасті, придушені вибухи сміху мішалися з таємними словами; потім несамовиті вигуки; а мірні удари ланцюгів, що билися одні об одні становили

акомпаньямент до цієї пісні, хрипкішої за їх брязкіт. Коли б я шукав картини шабаша, я не хотів би ні кращої, ні гіршої.

У двір внесли широкий цебер. Доглядачі ударами палиць припинили танець каторжників і повели їх до цього цебра, де плавали незнати які трави в незнати якій брудній юшці, що з неї ішла пара. Каторжники почали їсти.

Потім, поївши, вони повикидали на каміння двора те, що оставалося від їх супу й чорного хліба, і знов почали танцювати й співати. Здається, їм дають таку волю на день кування і на наступну ніч.

Я спостерігав це чудне видовище з цікавістю такою жадібною, такою трепетною, такою уважною, що забув сам за себе. Глибоке почуття жалю хвилювало мене до дна душі, а їх сміх примушáв мене плакати.

Раптом, крізь глибоку задуму, в яку я впав, я побачив, як виюче коло спинилося й замовкло. Потім очі всіх звернулися до вікна, що я зайняв. — Стратéнець! Стратéнець! — закричали вони всі, показуючи на мене пальцями, і вибухи веселощів подвоїлися.

Я скам'янів.

Не знаю, відки вони мени знали і як вони мене пізнали.

— Добридень! Добривечір, — закричали вони до мене з своїм жорстоким глузуванням. Один з молодших, засуджений на вічні ка-

торжні роботи, з блискучим олов'яного кольору лицем, заздрісно подивився на мене і сказав: — Щасливий! Його підітнуть! Прощай, товаришу!

Не можу сказати, що діялося в мені. Я справді товариш їм. Ґревський майдан — брат Тульонові [1]). Я стояв навіть нижче за них; вони робили мені честь. Я тремтів.

Еге ж, я їм товариш! А на кілька день пізніше я міг би також стати видовищем для них.

Я остався коло вікна, непорушний, безвладний, паралізований. Та коли я побачив, що п'ять лав рушили вперед, метнулися до мене з пекельними висловами приязні, коли я почув гучний гуркіт їх кайданів, їх крики, їх кроки коло самої стіни, мені здалося, що хмара демонів іде штурмом на мою нещасну камеру; я закричав, я кинувся до дверей з такою силою, неначе хотів розбити їх; та нема як тікати; засуви позасувані з коридору. Я стукав, я скажено гукав. Потім мені здалося, що я чую ще ближче страшні голоси каторжників. Мені здавалось, що я бачу, як їх бридкі голови з'являються вже край мого вікна, я знов закричав тужно і впав непритомний.

---

[1]) Тульон — місто й військовий порт у південній Франції, колишній центр каторги. (*Прим. ред.*).

XIV

Коли я очутився, була ніч. Я лежав на тапчані; ліхтар, що блимав під стелею, давав мені змогу бачити інші тапчани, поставлені вряд обабіч мого. Я зрозумів, що мене перевели в лікарню.

Збудившись, я кілька секунд лежав без думок і без спогадів, цілком щасливий, що я в постелі. Певна річ, іншим часом ця постіль тюремної лікарні заставила б мене суп'ятитися з огидою і жалем; але я вже був не той. Сірі простирала були шорсткі на дотик, укривало тонке й діряве; крізь матрац муляла солома. Пусте! Я міг вільно розпростати свої члени між цими цупкими простиралами; я чув, як під цим укривалом, хоч яке воно було тонке, розходився споквола той жахний холод, який протинав мене до кісток і до якого я вже звик. — Я знов заснув.

Сильний шум розбудив мене; починало розвиднятися. Шум доходив знадвору; моє ліжко було коло вікна, я підвівся, щоб подивитися, що діється.

Вікно виходило на великий двір Бісетра. У тім дворі було повно народу; два ряди інвалідів насилу утримували вільною серед юрби вузьку дорогу, що перетинала двір.

Між тими двома рядами салдатів поволі, підскакуючи на кожному камені, сунулося п'ять довгих візків, навантажених людьми,— то від'їздили каторжники.

Візки були розкриті. Кожна мотузка займала один візок. Каторжники сиділи вряд на обох краях, попритулявшись одні до одних спинами, розділені спільним ланцюгом, протягненим поздовж тарадайки; на один кінець ланцюга наступав ногою доглядач, що стояв з набитою рушницею. Чути було, як брязкали кайдани каторжників, і за кожним струсом повозки видно було, як підскакували їм голови і бамбалися їх спущені ноги.

Від дрібного пронизливого дощу було холодно в повітрі, і портяні штани каторжників, ставши з сірих чорними, поприлипали їм до колін. З їх довгих борід, з їх короткого волосся стікала вода. Лиця їм посиніли, видко було, як вони дриготіли, і зуби їм скреготали з лютости й холоду. А в тім вони не могли навіть ворухнутися. Хто раз заклепаний на цей ланцюг, той є тільки частина тієї огидної цілости, що зветься мотузкою і що рухається як один чоловік. Розум мусить зректися себе, залізний нашийник каторжника засуджує його на смерть; щождо самої тварини, то вона не повинна мати потреб і голоду поза визначеними годинами. Таким способом, непорушні, здебільшого напівголі, з невкритими головами, з звішеними вниз ногами, вони починали свою двадцятип'ятиденну подорож, навантажені на ті самі візки, повдягані в ті самі одежі і під палючим липневим сонцем і під

холодними дощами листопада. Так наче люди хотять і небо взяти собі на допомогу в своїй катівській службі.

Між юрбою і візками встановилася якась жахна розмова; лайка з одного боку, бравади, з другого, прокльони з обох боків; але я бачив, як на знак начальника варти удари палицями сипалися дощем по кім луча на візках, по плечах, по головах, і все набрало того вигляду зовнішнього спокою, який називають порядком. Але очі були повні жадання помсти, і кулаки нещасних стискалися на їх колінах.

П'ять візків у супроводі кінних жандармів і піших доглядачів зникли один по одному під високою дугастою брамою Бісетра; за ними їхав шостий, в якім безладно хилиталися великі казани, мідяні баки й запасні ланцюги. Кілька наглядачів, що забавилися в шинку, бігцем вибігли, щоб приєднатися до свого загону. Натовп розійшовся. Все видовище зникло, як мара. Чути було, як поволі слабшав у повітрі важкий стукіт коліс і кінських копит на мурованій дорозі. Фонтенебло, ляскання батогів, брязкання кайданів і виття народу, що бажав нещасливої подорожі каторжникам.

І це ж для них тільки початок!

Що ж мені казав оборонець? Галери! А! Та краще тисячу разів смерть, кращий ешафот, як каторга, краще небуття, як пекло; краще

підкласти шию під ніж ґільйотина, як під залізний нашийник ґалерної каторги! Ґалери! Справедливий боже!

XV

На горе, я не був слабий. Другого дня довелося вийти з лікарні. Мене знов прийняла тюрма.

Не слабий! Справді, я молодий, здоровий і дужий. Кров вільно тече в моїх жилах; всі члени мого тіла слухаються всіх моїх забаганок; я сильний тілом і духом, створений на довге життя. Так, все це правда; а проте я маю слабість, слабість смертенну, слабість, заподіяну людською рукою.

Відколи я вийшов з лікарні, мені прийшла до голови болізна думка, думка, що може довести мене до божевілля, а саме, що я міг би, може, утекти, коли б мене там залишили. Ті лікарі й милосердні сестри, здавалося, співчували мені. Умерти такому молодому і такою смертю! Можна думати, що вони мене жалували, так вони клопоталися коло мого узголов'я. Ба! Цікавість! І потім ці люди, що лічать вас, добре лічать від пропасниці, та не від смертного засуду. А тимчасом це їм було б так легко! Одчинені двері! Що б їм від того зробилося?

Тепер жодних шансів! Мою касаційну скаргу одкинуть, бо все в порядку: свідки пра-

вильно свідчили, процесові сторони правильно вели обвинувачення й оборону, судді правильно судили. Я ні' на що не надіюся, хіба що... Ні, безумство! Нема жодної надії! Касаційна скарга — це мотузка, що держить вас, завислого, над проваллям; чути, як вона тріщить щохвилини, поки урветься. Це однаково, як коли б ніж ґільйотини потребував шість тижнів, щоб упасти.

А коли б я дістав помилування? Дістати помилування? Та через кого? і чого? і як? Не може бути, щоб мене помилували. Наука іншим, як вони кажуть.

Мені остається зробити тільки три кроки: Бісетр, Консьержері, Ґревський майдан.

XVI

Тих небагато годин, що я перебув у лікарні, я сидів край вікна, проти сонця, — воно знов виглянуло, — або, принаймні, брав від сонця все, що мені лишали від нього ґрати вікна.

Я сидів там з важкою й гарячою головою, я охопив її обома руками, але вона була їм над силу; я вперся ліктями в коліна, поклав ноги на поперечку стільця. Бо від знесилення я мушу згинатися і ввесь якось складаюся, неначе в мене нема більше ні кісток у членах, ні м'язів у тілі.

Важкий дух тюрми душив мене, як ніколи, вуха мені були ще повні брязкоту кайданів

на каторжниках, я відчував велику втому від Бісетра. Мені здавалося, що милосердний бог повинен змилуватися надо мною і послати мені бодай маленьку пташку, щоб вона співала, сидячи проти мене на краєчку покрівлі.

Не знаю, чи то милосердний бог, чи диявол вволив мою волю, але майже в той самий момент я почув під моїм вікном голос, не голос пташки, але багато кращий, — чистий, свіжий, оксамитний голос п'ятнадцятилітньої дівчинки. Я рвучко підняв голову, я жадібно слухав пісню, що вона співала... мотив був повільний і млосний, подібний до сумного, жалібного воркування. От слова:

На вулиці Майль,
Де мене затримали,
Нещасний,
Троє копистоk[1]),
Нещасна Лірльонфа,
Вони кидалися на мене,
Нещасний Лірльонфа.

Це можу сказати, яке гірке було моє розчарування. Голос вів далі:

Вони кидалися на мене,
Нещасний.
Вони надягли на мене наручники,
Нещасна Лірльонфа,
Прийшов шпік,
Нещасний Лірльонфа.
Здибається мені дорогою,
Нещасна Лірльонфа,

[1]) Поліцаїв. (*Прим. перекл.*).

Один місцевий злодій,
Нещасний Лірльонфа.

Один місцевий злодій,
Нещасний.
— Піди, скажи моїй жінці,
Нещасна Лірльонфа,
Що мене завдано в піч [1]),
Нещасний Лірльонфа.
Моя жінка в гніву,
Нещасна Лірльонфа,
Каже мені: — Що ж ти зробив?
Нещасний Лірльонфа.

Каже мені: — Що ж ти зробив?
Нещасний.
— Я заставив спітніти дуб,
Нещасна Лірльонфа,
Я забрав його гроші,
Нещасний Лірльонфа,
Його гроші і його годинник,
Нещасна Лірльонфа,
І його пряжки від черевиків,
Нещасний Лірльонфа.

І його пряжки від черевиків,
Нещасний.
Моя жінка їде в Версаль,
Нещасна Лірльонфа,
До ніг його величности,
Нещасний Лірльонфа.
Вона подає йому клепалку [2]),
Нещасна Лірльонфа,
Щоб визволити мене з печі,
Нещасний Лірльонфа.

---

[1]) Тюрма.
[2]) Прохання. (*Прим. перекл.*).

Щоб визволити мене з печі,
Нещасний.
— Ой коли б я визволився,
Нещасна Лірльонфа,
Я б приодяг свою жінку,
Нещасний Лірльонфа.
Вона б ходила у стрічках,
Нещасна Лірльонфа,
І в черевиках з калошами,
Нещасний Лірльонфа.

І в черевиках з калошами,
Нещасний.
Але король, угніваний,
Нещасна Лірльонфа,
Каже: — Присягаюся короною,
Нещасний Лірльонфа,
Я його заставлю танцювати танець,
Нещасна Лірльонфа,
Там, де нема підлоги,
Нещасний Лірльонфа.

Я не слухав її більше і не міг би слухати. Півзрозумілий, півукритий зміст цієї жахної жалоби; боротьба розбійника з вартою, злодій, якого він зустрічає і якого квапить до своєї жінки, страшна звістка: я забив чоловіка і я арештований, я заставив спітніти дуб, і мене завдано в піч; жінка, що біжить у Версаль з проханням, і його величність, що гнівається і нахваляється заставити винного танцювати танець там, де нема підлоги, — все це співалося найніжнішим мотивом і найсолодшим голосом, який колинебудь присипляв людський слух!..

Я стояв засмучений, зледенілий, знищений. Гидко було, що всі ці потворні слова виходили з таких рожевих і свіжих уст. Подобало на піну слимака на рожі.

Не можу висловити, що я переживав; я був одночасно і ображений, і приголублений. Говірка вертепів і каторги, ця кривава і химерна мова, цей огидний жаргон, єдналися з голосом молодої дівчини, граціозним переходом від голосу дитини до голосу жінки! Всі ці бридкі й незграбні слова вона співала, розміряла, нанизувала, як перли!

Ах, яка це ганебна річ — тюрма! Є в ній їдь, що все в ній бруднить! Все в ній блякне, навіть пісня п'ятнадцятилітньої дівчини! Ви знаходите в ній пташку, у неї на крилі бруд; зриваєте гарну квітку, нюхаєте її — від неї смердить.

XVII

О! Коли б я утік, як би я біг полями!

Ні, не треба бігти. Це привертає увагу і будить підозру. Навпаки, іти поволі з піднесеною головою, співаючи. Старатися роздобути якунебудь стару синю блюзу з червоними пасмугами. В такій одежі добре ховатися. Всі підміські городники ходять у ній.

Коло Аркейля я знаю гай, обіч болота; туди, бувши в гімназії, я щочетверга приходив з товаришами ловити жаб. Там то сховався б я до вечора.

Коли б запала ніч, я знов пустився б у дорогу. Я пішов би у Венсен. Ні, річка стала б мені на заваді. Я пішов би в Арпажон. Було б краще взятися на Сен-Жермен, іти в Гавр і сісти на пароплав, що йде до Англії. Все одно! Я прихожу в Лангжюмо. Приходить жандарм; він питає мене за пашпорт... Я пропав!

А, нещасний мрійнику, розбий перше товстий мур на три фути, що тебе замикає! Смерть! Смерть!

Подумати тільки, що маленькою дитиною я приходив сюди, в Бісетр, подивитися на великий колодязь і на божевільних[1])!

XVIII

Коли я писав це все, світло моєї лямпи поблідло, настав день, годинник на каплиці пробив шосту годину.

Що це значить? У мою камеру щойно увійшов сторож; він скинув свій кашкет, привітався до мене, попросив вибачення, що турбує мене, і, підсолодивши яко мога свій грубий голос, спитався мене, що я хотів би мати на сніданок?..

Дрож узяв мене.— Невже це буде сьогодні?

[1]) Бісетрська в'язниця правила колись за будинок для божевільних (і взагалі за шпиталь та богадільню). (*Прим. ред.*).

XIX

Це — сьогодні! Сам начальник тюрми щойно завітав до мене. Він спитав мене, що він може зробити мені приємного або корисного, висловив бажання, щоб я не мав чого відказувати на нього, або на його підлеглих; приязно звідався про моє здоров'я і про те, як я перебув ніч; покидаючи мене, він мене назвав „добродієм".

Це — сьогодні!

XX

Він не думає, цей тюремник, щоб я мав за що жалуватися на нього і його помічників. Він має рацію. Я б не гаразд зробив, коли б жалувався; вони виконували свої обов'язки, вони добре мене стерегли; і потім вони були ввічливі при моїм прибутті і перед від'їздом. Хіба я не повинен бути задоволений?

Цей добрий тюремник, з своєю лагідною усмішкою, ласкавими словами, поглядом, що гладить вас і заразом стежить за вами, з своїми товстими й широкими руками, це — втілена тюрма, це Бісетр, що зробився людиною. Все є тюрма кругом мене; я раз-у-раз бачу тюрму в усіх образах, в людській постаті, як і в формі ґратів або засувів. Стіна — то тюрма з каменя; двері — то тюрма з дерева; сторожі — то тюрма з м'яса й кісток. Тюрма є рід жахної істоти, суцільної, неподільної,

напів дім, напів людина. Я — її здобич; вона підобгала мене під себе, вона обвиває мене всіма своїми кільцями. Вона мене ховає в своїх гранітових стінах, запирає мене на свої залізні замки і пильнує мене очима тюремника.

Ах, нещасливий! Що зо мною буде? Що вони зроблять зо мною?

XXI

Тепер я спокійний. Усе скінчилося, зовсім скінчилося. Я збувся того страшного неспокою, в який мене вкинуло завітання начальника тюрми. Бо, признаюся в тім, я ще мав надію. Нині, хвалити бога, я більше не надіюся.

От що тільки що сталося.

В момент, коли било пів на сьому,— ні, било без чверті сім,— двері моєї камери знов одчинилися. Увійшов дід з сивою головою, одягнений в рудявий плащ. Він трохи розстібнув цей плащ. Я побачив сутану, брижі. То був священник.

Але то був не тюремний священник. Зловісна ознака.

З доброзичливим усміхом він сів проти мене; потім похитав головою і звів очі до неба, тобто до склепіння камери. Я зрозумів його.

— Сину мій,— сказав він мені,— чи ви приготувалися?

Я відповів йому слабким голосом:

— Я не готувався, але я готовий.

Тимчасом в очах мені потьмарилося, холодний піт одразу пройняв мене всього, я відчув, як надимаються мої скроні, в ухах мені гуло.

Поки я хитався на моїм стільці, мов півсонний, добрий дід говорив. Принаймні, мені так здавалося, і я пам'ятаю, здається, що я бачив, як ворушилися його губи, як рухалися його руки, як блищали його очі.

Двері одчинилися вдруге. Скрегіт засувів вирвав мене з мого здеревіння, йому урвав мову. Якийсь пан у чорному костюмі з'явився в супроводі начальника тюрми і низько мені вклонився. На обличчі в цього чоловіка було щось подібне до офіційного смутку осіб, що служать у бюро похоронних процесій. В руці він держав звій паперу.

— Пане,— сказав він мені з чемним усмішком,— я урядовець при королівському паризькому суді. Я маю за честь передати вам повідомлення від пана генерального прокурора.

Перше зворушення минулося. Вся моя твердість вернулася до мене.

— Це той генеральний прокурор,— відказав я йому,— що так затято вимагав моєї голови? Забагато чести для мене, що він мені пише. Я надіюся, що моя смерть зробить йому велику втіху, бо мені гірко було б ду-

мати, що він домагався її так палко, а йому було байдуже.

Сказавши все те, я вимовив твердим голосом:

— Читайте!

Він узяв читати мені довгий текст, виспівуючи слова в кінці кожного рядка і затинаючись посередині кожного слова. Це була відмова на мою касаційну скаргу.

— Присуд буде виконаний сьогодні на Гревському майдані, — додав він, коли кінчив, не підводячи очей від гербового паперу. Рівно о пів на восьму ми їдемо в Консьєржері. Коханий пане, ви зробите мені велику ласку поїхати зо мною?

Вже кілька хвилин я його не слухав. Начальник тюрми розмовляв з священником; урядовець втупив очі в свій папір: я подивився на двері, що осталися відхилені... — Ах, нещасний! В коридорі аж чотири салдати з рушницями!

Урядовець повторив своє питання, цього разу дивлячись на мене.

— Коли схочете, — відповів я йому. — Я до ваших послуг!

Він уклонився мені, кажучи:

— Я буду мати честь прийти за вами за півгодини.

Після цього вони лишили мене самого.

Коли б який спосіб утекти, боже мій! Хоч який-небудь спосіб! Мені треба вирватися!

треба! негайно! Дверима, вікном, або через покрівлю! Хоча б мені довелося обдерти все тіло до платов!

О, шаленство! демони! прокляття! Місяці потрібні, щоб пробити ці стіни добрим знаряддям, а я не маю і цвяха, і ні години часу!

XXII

Із Консьєржері.

От я й перепроваджений, як пишуть у протоколах. Але про цю подорож варт розказати.

Било пів на восьму, коли судовий урядовець знов з'явився на порозі моєї камери.— Пане,— сказав він мені,— я вас дожидаю.— Горе! З ним були й інші!

Я підвівся, я ступив один крок; мені здавалося, що я не зможу ступити другого; така важка була моя голова і так ослабли ноги. Проте, я переміг себе і пішов далі досить твердою ходою. Перед тим, як вийти з камери, я перебіг по ній останнім поглядом.— Я любив свою темницю.— Потім я її покинув порожню й одчинену, що надає камері особливого вигляду.

А в тім вона недовго буде порожня. Казали тюремні ключники, що сьогодні ввечері в ню дожидають когось, якогось стратенця, що йому карний суд складає присуд саме в цій годині.

На повороті коридору до нас знов приєдналася священник. Він щойно поснідав.

При виході з тюрми начальник тюрми ніжно стиснув мені руку і посилив мій конвой на чотири інваліди.

Перед дверима лікарні, якийсь старий, що лежав на смерті, крикнув мені:—До побачення!

Ми увійшли в двір. Я вдихнув повітря; мені стало легше.

Ми не довго йшли на повітрі; в першому дворі стояла запряжена поштовими кіньми карета; це була та сама карета, що привезла мене; щось подібне до довгастого кабріолета, розділеного на два відділи поперечною дротяною сіткою, дуже густою, аж ніби в'язаною. Кожен з обох відділів має дверцята, один — напереді, другий — позаду повозки. Все таке брудне, таке чорне, таке запорошене, що проти цього траурні дроги для бідняків здаються каретою для коронації.

Перед тим, як поховати себе в цій домовині на двох колесах, я кинув погляд на двір, один із тих безнадійних поглядів, що перед ними, здається, стіни мусіли б повалитися. На дворі, схожому на малий степок, обсаженій деревами, зглотилося ще більше глядачів, як приходило дивитися на каторжників. Уже юрба!

Як у день відходу мотузок, ішов дощ, звичайний цеї доби року, дрібний, холодний, як лід, дощ; він іде ще й тепер, коли я це

пишу; він буде йти без сумніву цілий день, що продовжиться більше, як моє життя.

Дороги були порозмивані, двір повен болота й води. Мені було приємно бачити юрбу в цім багні.

Ми сіли; урядовець і один жандарм у передній відділ, священник, я й другий жандарм — у другий. Чотири жандарми на конях кругом карети. Отже, без погонича вісім чоловіка на одного чоловіка.

Коли я сідав, якась стара жінка з сірими очима казала: — Мені це ще більше до вподоби, як ланцюг ґалерників.

Я розумію. Це видовище легше охопити. одним поглядом, воно дається хутче оглянути. Воно таке ж гарне, але зручніше. Ніщо не відвертає вашої уваги. Тут тільки одна людина і на цій одній людині стільки само нещастя, як на всіх каторжниках заразом. Тільки це не таке розкидане; це концентрований напій, ще смачніший.

Карета рушила. Вона з глухим гуркотом проїхала під склепінням великої брами, потім вихопилася на дорогу, і важкі ворота Бісетра зачинилися за нею. Я відчував, що мене везуть, але якось зацінпенів, як людина, що впала в летаргію й не може ні ворухнутися, ні крикнути, хоча чує, що її ховають. Я невиразно чув, як мірно, ніби щикаючи, видзвонювали балабончики, почеплені на шиї поштовим коням, як гуркотіли по бурковці

обковані залізом колеса, як підскакував васаг, міняючи колію, чув дзвінкий тупіт жандармів кругом повозки і ляскання візникового батога. Все це здавалося вихорем, що ніс мене.

Крізь дротяну сітку віконця, пробитого проти мене, мої очі машинально зупинилися на написові, висіченому буйними літерами над великою брамою Бісетра: „Прихилище для старих".

— От як,— сказав я сам до себе,— здається, є люди, що старіються там.

І, як буває у півсні, я обертав цю думку на всі способи в своїм розумі, що притупився з болю. Раптом повозка, звернувши з під'їзної дороги на великий шлях, перемінила картину у вікні. Неначе в рямці, появилися в нім сині напівзапнуті густим паризьким туманом башти собору Божої Матері. Негайно перемінився також напрям моїх думок. Я зробився ніби машиною, як і моя карета. За думкою про Бісетр прийшла думка про башти собору Божої Матері.— Тим, хто буде на башті, де висить прапор, добре буде видко,— сказав я сам до себе, безглуздо усміхаючись.

Мені здається, що саме в цей момент священник знов звернувся до мене. Я терпляче дав йому говорити. В ухах мені був уже гуркіт коліс, тупіт коней, ляскання батога в руках погонича. Хай ще один шум.

Я слухав мовчки цей потік монотонних слів, що присипляли мою думку, як журкіт

ручаю, і протікали повз мене раз-у-раз інші і раз-у-раз однакові, неначе криві берестки понад великою дорогою, коли прикрий уриваний голос урядовця, що сидів на передньому місці, заставив мене несподівано стенутися.

— Ну, пане абате,— сказав він майже веселим тоном,— що ви чули новенького?

З цими словами він обернувся до священника.

Священник, який говорив до мене без перестанку і якого оглушала повозка, не відповів.

— Гм!— повторив урядовець, піднімаючи голос, щоб перекричати гуркіт коліс, — пекельна карета!

Пекельна! Це правда.

Він казав далі:

— Оце так трусить; нічого не чути. Але що я хотів сказати? Зробіть мені ласку, нагадайте мені, що я хотів сказати, пане абате. А! Чи ви знаєте велику паризьку новину сьогодні?

Я затремтів, неначе він говорив про мене.

— Ні,— сказав священник, що нарешті почув,— я не мав часу прочитати газети сьогодні вранці. Подивлюся ввечері. Коли я, як от тепер, занятий цілий день, я кажу швайцарові зберегти мої газети і читаю їх, вернувшись додому.

— Ба!— знов почав урядовець не може бути, щоб ви цього не знали. Паризька новина! Новина сьогоднішнього ранку!

Я впав у розмову.

— Я думаю, що я її знаю.

Урядовець подивився на мене.

— Ви! Справді! У такім разі, що ж ви про це скажете?

— Ви цікаві! — сказав я йому.

— Чого ж так, пане? — відказав урядовець. Кожен має своє політичне переконання. Я надто поважаю вас, щоб думати, що в вас нема свого власного. Щодо мене, то я цілком за відновлення національної ґвардії. Я був сержантом у моїй роті і, слово чести, це було дуже мило.

Я перебив йому.

— Я думав, що не про це йдеться.

— А про що ж? Ви казали, що знаєте новину...

— Я говорив про іншу новину, якою Париж теж цікавиться сьогодні.

Цей штурпак не зрозумів; його цікавість збудилася.

— Інша новина? Де в чорта могли ви дізнатись про новини? Яка ж вона, скажіть, коханий, будь ласка. Ви не знаєте, що то таке, пане абате? Може ви більше в курсі, ніж я? Звіртеся мені, прошу вас. В чім річ? Я, бачите, люблю новини, я їх розказую панові голові суду, і це його забавляє.

І тисячі дурниць. Він обертався навперемін то до священника, то до мене, але я замість відповіді тільки здвигав плечима.

— Ну,— сказав він мені,— що ж ви маєте на увазі?

— Я маю на увазі,— відрікся,— що сьогодні ввечері я більше нічого не буду мати на увазі.

— А, ви про це!— відказав він.— Е, ви надто сумні! От Кастен розмовляв.

Потім, помовчавши, він додав:

— Я провожав Папавуана; він був у видровій шапці і курив сигару. Щодо молодих людей з Ля-Рошель, то вони розмовляли тільки між собою. Але вони розмовляли.

Він зробив ще павзу і казав далі:

— Божевільні! Ентузіясти! У них був такий вигляд, ніби вони всіма гордують. Щодо вас, то далебі, на мій погляд, ви надто задумані, юначе.

— Юначе!— сказав я йому.— Я старший від вас; кожна чверть години, що минає, старить мене на рік.

Він повернувся, кілька хвилин дивився на мене з безглуздим подивом, потім почав грубо жартувати:

— Ну, вам хочеться сміятися,— старший від мене! Я міг би бути вашим дідом.

— Я не маю охоти сміятися,— суворо відповів я йому.

Він розкрив свою табакерку.

— Беріть, коханий, не гнівайтеся; пучка тютюну, і не будьте лихі на мене.

— Не бійтеся, я не довго буду лихий на вас.

В цей момент його табакерка, яку він мені протягав, стукнулася об дротяну сітку, що поділяла нас. Від поштовху вона сильно вдарилася і впала розкрита під ноги жандармові.

— Проклята сітка! — скрикнув урядовець.

Він повернувся до мене.

— Ну що? Правда, мені не щастить? Весь мій тютюн пропав!

— Я трачу більше, як ви,— відрік я, усміхаючись.

Він спробував позбирати свій тютюн, буркотячи крізь зуби:

— Більше, як я! Це легко сказати. Без тютюну до самого Парижу! Це жах!

Тоді священник звернувся до нього з кількома потішливими словами, і не знаю,— може я був упереджений,— але мені здалося, що ті слова були продовженням умовляння, якого початок був звернений до мене. Поволі розмова зав'язалася між священником і урядовцем; я дав їм волю розмовляти про те, що їх цікавило, а сам почав думати про своє.

Коли ми під'їхали до застав, я без сумніву був ще задуманий, але мені показалося, що Париж гомінкіший, як звичайно.

Карета зупинилася на хвилинку коло митниці. Міські митні доглядачі оглянули її. Коли б там був баран, або бик, приведені на бойню, то довелося б кинути їм капшук срібла;

але за людську голову мита не платять. Ми проїхали.

Минувши бульвар, повозка великою ристю заглибилася в ті старі вильні вулиці передмістя Сен-Марсо і Старого міста, які зміяться і перетинаються, як незліченні ходи мураш-ника. На бурковці цих вузьких вулиць біг карети зробився такий громохкий і швидкий, що я не чув більше ніякого зовнішнього шуму. Коли я кидав погляд крізь маленьке квадратове вікно, мені здавалося, що потік перехожих зупиняється, щоб подивитися на карету, і що юрби дітей біжать услід за нею. Мені здавалося також, що я бачив від часу до часу то тут, то там на перехрестях чоло-віка, або стару жінку в лахміттю, іноді обох разом, що держали в руці пачку друкованих аркушиків, за які змагалися перехожі, роз-криваючи роти ніби для того, щоб сильно крикнути.

Годинник Суду пробив пів на дев'яту в той момент, коли ми в'їхали в двір консьержері. Побачивши ці великі сходи, цю чорну капли-цю, ці зловісні віконця, я похолонув. Коли карета стала, я думав, що биття мого серця зараз також зупиниться.

Я змігся на силах; двері одчинилися з хут-кістю блискавки; я скочив вниз із своєї камери на колесах і швидкою ходою кинувся під склепіння між двома рядами салдатів. Уже утворилася юрба на моїй дорозі.

XXIII

Поки я йшов кулуарами судового будинку, я почував себе спокійно і майже вільним; але вся моя зважливість покинула мене, коли розкрилися передо мною низькі двері, потайні сходи, внутрішні переходи, довгі, задушливі й глухі коридори, куди входять тільки ті, що судять або ті, кого вже засуджено.

Судовий урядовець провожав мене ввесь час. Священник покинув мене, щоб знов вернутися через дві години; в нього були якісь справи.

Мене провели в кабінет начальника, якому урядовець передав мене. Це була виміна. Начальник попросив його заждати хвилинку, об'явивши, що він має передати йому д и ч и н у, щоб той негайно відвіз її в Бісетр на тій самій повозці. Без сумніву, сьогоднішній засуджений, що повинен цього вечора лягти спати на в'язку соломи, з якої я не мав часу скористатися.

— Гаразд,— сказав урядовець до начальника,— я підожду часинку; ми напишемо оба протоколи разом; це добре виходить.

Тимчасом мене помістили в маленький кабінет, сумежний з кабінетом начальника. Там мене лишили самого, добре замкнувши двері.

Я не знаю, ні про що я думав, ні скільки часу я пробув там, коли раптовий і сильний вибух сміху над моїм вухом збудив мене з моєї задуми.

Я підвів очі і затремтів. Я був уже не самодин у своїй комірчині. Якийсь чоловік знаходився там разом зо мною, чоловік так років п'ятидесяти п'яти, на зріст середній, поморщений, згорблений, сивуватий, з дебелими руками й ногами, з мутним поглядом сірих очей і гірким усміхом на обличчі, брудний, у рам'ї, напівголий, огидний на вигляд.

Здається, двері розкрилися, виригнули його і потім знов зачинилися, а я нічого того не завважив. Коли б так приходила смерть!

Кілька секунд ми пильно дивилися один на одного — чоловік і я; він так само сміючись своїм сміхом, подібним до хрипіння, я напівздивований, напівзляканий.

— Хто ви? — спитав я його наостанку.

— Смішне питання! — відказав він. — Рішений.

— Рішений! Що це значить?

Це питання подвоїло його веселість.

— Це значить,— скрикнув він між двома вибухами сміху,— що за шість місяців дядько буде бавитися в кошику моїм університетом так само, як за шість годин — твоєю колодою. Ха!-ха! Здається, ти тепер розумієш.

Справді, я зблід, і волосся мені піднялося вгору. Це був другий засуджений, засуджений сьогодні, той, що його дожидали в Бісетрі, мій наступник.

Він казав далі:

— Чого ж ти хочеш? От моя історія. Я син чесного злодія; шкода, що Шарльо[1]) взяв на себе одного дня клопіт зав'язати йому краватку. Це було тоді, коли з ласки божої царювала шибениця. В шість років я вже не мав ні батька, ні мами; вліті я ходив колесом у поросі край доріг, аби хтонебудь кинув мені яке су через дверцята поштової карети; взимі я бігав босоніж по болоті, дуючи на червоні пальці, світячи стегнами крізь штани. В десять років я почав користуватися своїми черпаками[2]); від часу до часу я чистив якунебудь яму[3]), я пряв лушпайку[4]), в десять років я був котом[5]). Потім я завів знайомства; в сімнадцять років я був похнюпа[6]). Розбивав крамниці. Викривляв вертульку[7]). Мене взяли. Роки мені вийшли, і мене відправили веслувати у маленькій фльоті[8]). Каторжна в'язниця — річ важка. Спати на дошці, пити чисту воду, їсти чорний хліб, волочити дурне ядро, ні до чого не потрібне; удари палиці й сонячні удари. Та ще й ходиш голений, а в мене ж було чудове шатенове волосся!.. Ну, нічого! Я відбув мій тер-

[1]) Кат.
[2]) Руками.
[3]) Кишеню.
[4]) Крав пальто.
[5]) Шахрай.
[6]) Злодій.
[7]) Підробляв ключ.
[8]) На ґалерах. *(Прим. автора).*

мін. П'ятнадцять років як у воду! Мені було тридцять два роки. Одного гарного ранку мені дали подорожній лист і шістдесят шість франків, що я наскладав за п'ятнадцять років каторги, роблячи по шістнадцять годин на день, по тридцять день на місяць і по дванадцять місяців на рік. Байдуже, з тими шістдесятьма шістьма франками я хотів жити чесною людиною, і під моїм лахміттям були кращі почування, ніж під якою-небудь рядюгою щура[1]). Та най би чорти взяли мій паспорт. Він був жовтий і на нім було написано: відбув каторгу. Його треба було показувати скрізь, де я проходив, і щотижня подавати мерові села, де мене заставляли чопіти[2]). Гарна рекомендація! Каторжник! Я наганяв страх; маленькі діти тікали від мене і передо мною зачиняли двері. Ніхто не хотів давати мені роботи. Я проїв свої шістдесят шість франків. Потім треба було жити Я показував свої руки, добрі до роботи, але передо мною замикали двері. Я наймався на день за п'ятнадцять су, за десять су, за п'ять су. Ні. Що робити? Одного дня я був голодний; я вибив ліктем шибку в якійсь пекарні і вхопив хліб, але пекар мене вхопив. Хліба я не з'їв, але дістав вічну каторгу, і мені випекли три літери на плечі

---

[1]) Під сутаною абата.
[2]) Жити. *(Примітки автора).*

Я тобі покажу, як хочеш. — Отаке правосудля називають рецидивом. І от я став поворотним конем [1]). Мене знов завдали в Тульон, цього разу з зеленими ковпаками [2]). Довелося тікати. Для того мені треба було тільки пробити три мури й перепиляти два ланцюги, а я мав лише один цвях. Проте, я втік. Дали тривожний постріл з гармати, бо ми — наче римські кардинали, одягнені в червоне, і коли ми виїжджаємо, то стріляють з гармати. Але їхній порох пішов за вітром. Цього разу не було жовтого паспорта, та не було також і грошей. Я зустрів товаришів, які теж відбули свій час. або порвали свою мотузку. Їх отаман запропонував мені пристати до них; вони робили велике полегшення на дорозі [3]). Я погодився й почав убивати, щоб жити. То диліжанс, то пошта, то скотар верхи. Гроші забирали, повіз або тварину кидали на призволяще, а чоловіка закопували під деревом, пильнуючи, щоб ноги йому не вистромлялися наверх. Потім танцювали на гробі, щоб не здавалося, що земля недавно зрушена. Так я й постарівся, живучи по чагарниках, засипаючи під зірницями, гонений облавами з лісу в ліс, але принаймні вільний і сам собі пан. Та все має свій сякий або такий кінець. Мо-

---

[1]) Каторжником вдруге.
[2]) Засуджені на вічну каторгу.
[3]) Убивали на великих шляхах. *(Прим. автора.)*

тузники [1]) одної ночі взяли нас за барки. Мої товариші повтікали, але я, як найстарший, впав у пазурі цих катів у шапках з галунами. Мене привели сюди. Я вже пройшов по всіх щаблях драбини з винятком одного. Чи я вкрав хустку, чи забив чоловіка, тепер було однаково; треба було тільки привинити мені ще один рецидив. Мені оставалося лише перейти через косаря [2]). Моє діло було коротке. Що ж, я почав старітися й роблюся вже ні до чого не здатним. Мій батько одружився з удовою [3]), а я йду в манастир на Горі Каяття [4]). От як, товаришу.

Я був в остовпінню, слухаючи його. Він знову почав сміятися ще голосніше, як спочатку, і хотів взяти мене за руку. Я з жахом суп'ятився.

— Друже — сказав він мені,— ти, здається, не з сміливих. Не будь боягузом перед кирпатою [5]). Бачиш, доводиться перебути прикрий момент на плякатниці [6]), але це робить ся вльот! Я хотів би бути там, щоб показати тобі, як ідуть уперекидь. Сто чортів! Я ладен не подавати касаційної скарги, коли вони згодні скосити мене сьогодні разом з тобою.

---

[1]) Жандарми.
[2]) Косар — кат.
[3]) Був повішаний.
[4]) Гільйотина
[5]) Перед смертю.
[6]) Гревський майдан. *(Прим. автора).*

Один піп обслугує нас обох; то пусте, якщо мені дістануться рештки після тебе. Бачиш, який я добрий хлопець. Ну, кажи, хочеш? Будьмо приятелі!

Він зробив ще один ступінь, щоб підійти до мене.

— Дякую, добродію,— відказав я, відштовхуючи його.

Новий вибух сміху на мою відповідь.

— А, добродію, ви — маркіз! Це — маркіз!

Я йому перебив.

— Друже, мені треба зосередитися. Лишіть мене.

Поважний тон моїх слів раптом заставив його задуматися. Він похитав своєю сивою і майже лисою головою, потім, дряпаючи свої кошлаті груди, що виднілися з-під його розхристаної сорочки, він промурмотів крізь зуби:

— Я розумію; звичайно, кабан[1])!

Потім, через кілька хвилин мовчанки, він майже боязко сказав мені:

— Ну що ж, ви — маркіз, це дуже добре, але ви маєте гарний сурдут, що вам більше ні до чого не здасться! Його візьме кат. Дайте його мені, я продам його, щоб мати тютюн.

Я скинув свій сурдут і віддав йому. Він взяв плескати в долоні, радіючи як дитина.

---

[1]) Священник. *(Прим. автора).*

Потім, бачачи, що я в одній сорочці й тремчу з холоду, він сказав:

— Вам холодно, пане, надягніть оце; дощ іде й ви змокнете; і потім треба мати пристойний вигляд на візку.

На цім слові він скинув свою товсту сіру вовняну куртку і поклав її мені на руки. Я не заважав йому.

Потім я притулився до стіни. Я не можу сказати, яке враження робив на мене цей чоловік. Він почав розглядати сурдут, що я йому дав, і щохвилини радісно скрикував:

— Кишені зовсім нові! Комір не зносився! Я візьму щонайменше п'ятнадцять франків. Яке щастя! Тютюн на всі шість тижнів!

Двері одчинилися знову. Прийшли по нас обох; по мене, щоб одвезти мене в кімнату, де засуджені ждуть останньої хвилини, по нього — щоб одвезти його в Бісетр. Він став, сміючись, посеред варти, що мала відпровадити його, і сказав до жандармів:

— Глядіть, не помиліться; ми помінялися на шкіри, цей пан і я, то не возьміть мене за нього. Сто чортів! Тепер, коли я маю на тютюн, це мене зовсім не потішило б!

XXIV

Старий лиходій! Він у мене відібрав мій сурдут, бо я йому не давав його, і лишив мені це дрантя, свою паскудну куртку. Який вигляд я буду мати в ній?

Я дав йому взяти мій сурдут не через недбальство, або з милосердя. Ні, а тільки тому, що він був дужчий за мене. Коли б я відмовився, він мене побив би своїми товстими кулаками.

Добре милосердя! Я був повен злих почувань. Я хотів би мати змогу задушити цього старого злодія своїми руками, потовкти його ногами!

Я почуваю, що моє серце повне люті і гіркости. Я думаю, що в мене лопнув жовчник. Смерть робить лихим.

XXV

Вони привели мене в камеру, де тільки чотири голих стіни, багато штаб у вікні і багато засувів на дверях; про це нема що й говорити.

Я попросив стола, стільця і всього, що потрібне до писання. Мені принесено все це.

Потім я попросив ліжка. Сторож поглянув на мене здивованим поглядом, який, здавалося, говорив: Навіщо?

Проте, вони поклали в кутку розкладне ліжко. Але одночасно в тім, що вони називають моєю кімнатою, помістився жандарм. Невже вони бояться, щоб я не задушив себе матрацом?

XXVI

Десята година.

О, моя бідна маленька дівчинка! Ще шість годин і я умру. Я стану якоюсь гидотою, роз-

киданою на холодному столі анатомічного театру. Голова, з якої братимуть форму, з одного боку, толуб, який розтинатимуть — з другого. Потім тим, що останеться, накладуть домовину, і все це піде на Клямартське кладовище.

От що зроблять із твоїм батьком ці люди, з яких жоден не має до мене ненависти, які всі мене жалують і з яких кожен міг би мене врятувати. Вони заб'ють мене Ти розумієш це, Марі? Забити мене спокійнісінько, з церемоніями, для загального добра. Боже справедливий!

Бідне малятко! Твій батько так любив тебе, твій батько цілував твою маленьку білу й запашну шийку, раз-у-раз, як той шовк, гладив рукою кучерики твого волосся, брав у руки твоє гарне кругле личко, гойдав тебе на своїх колінах, а ввечері складав твої маленькі ручки до молитви!

Хто тепер буде тобі робити це все? Хто буде любити тебе? Всі діти твого віку, крім тебе, будуть мати батьків Як одвикнеш ти, дитино моя, від Нового Року, від новорічних подарунків, гарних забавок, цукерків і поцілунків? — Як одвикнеш ти, нещасна сирітко, пити і їсти?

О, коли б ці присяжні бачили принаймні мою гарненьку, маленьку Марі, вони зрозуміли б, що не можна забивати батька трьохрічної дитини.

А коли вона стане велика,— якщо вона доживе до того,— що з нею буде? Її батько останеться в пам'яті паризького народу. Вона червонітиме за мене і моє ім'я; її будуть зневажати, сахатися її, гордувати нею через мене, а я ж люблю її з усієї ніжности мого серця. О, моя маленька, кохана Марі! Невже ти справді будеш соромитися мене і з жахом згадувати про мене?

Нещасний! Який злочин зробив я і який злочин я заставляю робити суспільство!

О, невже правда, що я умру до кінця цього дня! Невже правда, що це я? Цей глухий шум криків, що я чую на дворі, цей потік веселого народу, що вже поспішає по набережжю, ці жандарми, що лагодяться в своїх казармах, цей священник у чорній одежі і той другий чоловік з червоними руками — це все для мене! Це я затого умру! Я, той самий, що є тут, що живе, рухається, дихає, сидить за оцим столом, який подібний до всякого іншого стола і легко міг би бути де інде, той самий я, нарешті, до якого я доторкаюся і відчуваю і в якого на одежі робляться збірки — ось тут!

XXVII

Ще коли б я знав, як це зроблено і яким способом там умирають; але я не знаю, і це — страшно.

Назва цієї речі жахна, і я не розумію, як я міг досі писати й вимовляти її.

Поєднання цих десяти літер, їх вигляд, їх фізіономія створені на те, щоб будити лячні думки, і фатальний доктор [1]), що вигадав цю річ, дістав своє ім'я від самої долі.

Образ, який я зв'язую з цим огидним словом, є невиразний, невизначений і через те ще зловісніший Кожний склад — неначе часть машини. Я без перестанку будую і руйную в моїй думці моторошну споруду.

Я не смію спитатися про це, але страшно не знати, що це таке і що на нім починати. Здається, там є підойма і вас кладуть долілиць... — А! Моє волосся побіліє вперед того, як упаде моя голова!

XXVIII

Проте, я її один раз мигцем бачив.

Одного дня. так об одинадцятій годині ранку, я проїжджав каретою по Ґревському майдані. Раптом карета стала.

На майдані була юрба. Я виглянув крізь дверцята. Чернь заповняла Ґревський майдан і надбережжя; жінки, чоловіки, діти стояли на парапеті. Над головами видко було щось подібне до естради з червоного дерева, яку зводило троє людей.

---

[1]) Доктор Ґільйотен — винахідник ґільйотини. *(Прим ред.)*.

Того дня мали карати якогось засудженого, то й будували машину.

Я одвернув голову вперед того, як придивився до неї. Біля карети стояла жінка, що говорила дитині:

— Дивися-но! Ніж погано ходить, вони намастять жолобок шматочком сальної свічки.

Мабуть вони сьогодні там. Щойно вибило одинадцяту годину Без сумніву, вони намащують салом жолобок.

Ах, нещасний, цього разу не одвернути мені голови.

XXIX

О, помилування! помилування! Може мені дадуть помилування Король не гнівається на мене. Нехай підуть по мого оборонця! Скоріше оборонця! Я пристаю на галери. П'ять років галер — та й по всьому; — або двадцять років, — або вічні ще й тавро розпеченим залізом. Але даруйте життя!

Адже каторжник ще рухається, ходить, бачить сонце.

XXX

Священник вернувся.

У нього біле волосся, дуже лагідний вигляд, добре й поважне обличчя. Це справді прекрасна й милосердна людина. Сьогодні вранці я бачив, як він витрусив свій гаманець в руки в'язням. Чом же в його голосі нема нічого, що хвилювало б або виявляло хвилю-

вання? Чом же він іще не сказав мені нічого, що зворушило б мій розум або серце?

Сьогодні вранці я був сам не свій. Я ледве чув, що він говорив до мене. Проте, його слова здалися мені непотрібними, і я остався байдужий; вони стікали, як цей холодний дощ по цій обмерзлій шибці.

Одначе, коли він щойно знов увійшов і наблизився до мене, мені стало легко від самого його вигляду. Між усіма цими людьми він один тільки остається ще чоловіком для мене, — сказав я сам до себе. І мене обняла палка жадоба добрих, потішливих слів.

Ми сіли, він на стілець, я на ліжко. Він сказав до мене: — Сину мій... Від цього слова розкрилося моє серце. Він казав далі:

— Сину мій, вірите ви в бога?

— Так, панотче,— відказав я йому.

— Вірите ви в святу, католицьку, апостольську, римську церкву?

— Охоче,— сказав я йому.

— Сину мій,— відповів він,— ви, здається сумніваєтесь.

Тоді він почав говорити. Він говорив довго; він сказав багато слів; потім, коли йому здалося, що він уже кінчив, він підвівся і, вперше від початку своєї промови подивившись на мене, спитав:

— Ну, як же?

Запевняю вас, що я його слухав спочатку жадібно, потім уважно, нарешті покірливо.

Я теж підвівся.

— Добродію,— відказав я йому,— залишіть, мене самого, будь ласка.

Він спитав мене:

— Коли мені знов прийти?

— Я вам дам знати.

Тоді він вийшов, нічого не сказавши, але хитаючи головою, немов говорив сам до себе:

— Невір.

Ні, хоч як низько я впав, я не невір, і бог мені свідок, що я вірю в нього. Але що мені сказав цей старий? Нічого прочутого, зворушливого, виплаканого, нічого добутого з душі, нічого, що виходило б з його серця, щоб перейти до мого, нічого, що я міг би взяти від нього для себе. Навпаки, щось невиразне, однотонне, пристосовне до всього й до всіх; пишномовність там, де потрібна була глибина, пласкість там, де потрібна була простота; щось подібне до сентиментальної проповіді й богословської елегії. То тут, то там латинська цитата. Святий Августин, святий Григорій — відки мені знати? І потім, він мав такий вигляд, неначе розказував лекцію уже разів двадцять розказувану, повторяв думку, що впечаталася йому в пам'ять, бо він її завчив. Жодного погляду в очі, жодного притиску в голосі, жодного жесту рукою.

Та й як би міг він інакше? Цей панотець є справжній тюремний священник. Його діло — утішати й умовляти, він живе з цього. Каторж-

ники, засуджені на смерть злочинці є пружина, що збуджує його красномовність. Він їх сповідає й опроваджає, бо цього вимагає його посада. Він постарівся, ведучи людей на смерть. Давно вже він звик до того, перед чим мимохіть тремтять інші; його старанно напудрене аж біле волосся більше не дибиться; каторга й ешафот для нього щоденні явища. Його почуття притупилися. Мабудь у нього є зшиток; на якійсь сторінці — каторжники, десь на іншій — засуджені на смерть. Його попережають напередодні, що завтра, о такій і такій годині, йому доведеться втішати когонебудь; він питає, хто то, каторжник чи стратенець, і перечитує сторінку; потім він іде. Таким способом і виходить, що ті, котрі йдуть у Тульон, і ті, котрі йдуть на Ґревський майдан, — загальне місце для нього і що він для них теж загальне місце.

О, якби замість цього вони знайшли мені де попало, в першій-ліпшій парафії, якогонебудь молодого вікарія, або якогонебудь старого кюре, якби вони взяли його від каміну, де він читає свою книжку й нічого не сподівається, і сказали йому:

— Один чоловік повинен умерти зараз, і треба, щоб саме ви дали йому розраду. Треба, щоб ви були там, коли йому зв'яжуть руки, коли йому зріжуть волосся; щоб ви сіли з ним на візок з розп'яттям у руці, щоб затулити від нього ката; щоб ви тряслися

разом з ним по бруку аж до Гревського майдану, щоб ви пройшли з ним крізь жахну юрбу, жаденну на кров, щоб ви його обняли край ешафоту і щоб ви залишалися поблизу, поки голова його впаде тут, а тіло там.

Тоді нехай приведуть його до мене, пройнятого дрожем, тремтючого з голови до ніг; нехай мене кинуть йому в обійми, до його ніг; він буде плакати, ми будемо плакати обидва, він буде красномовний, і я буду втішений, і мое серце переллється в його серце; він візьме мою душу, а я візьму його бога.

Але цей добрий старий — що він для мене? Що я для нього? Один із роду нещасних, тінь, що він їх уже стільки бачив, одиниця, яку треба додати до числа страчених.

Може я був несправедливий відштохнувши його таким способом; він добрий, а я злий. Та горе! Я не винен. Мій подих засудженого псує і плямує все.

Щойно принесли мені їсти. Вони думали, що це мені потрібне. Делікатна і вишукана їжа; курча, здається, і ще щось. Гаразд! Я попробував їсти, але з першим шматком все випало мені з рота, таке воно здалося мені гірке й смердюче!

XXXI

Щойно увійшов якийсь добродій у шапці; він ледве глянув на мене, потім розкрив рулетку і взяв міряти з низу до верху каміння

стіни, вимовляючи дуже голосно то „так", то „це не те".

Я спитав жандарма, хто це. Здається, що це ніби помічник архітектора, що служить у тюрмі.

З свого боку у нього збудилася цікавість до мене. Він перекинувся кількома півсловами з воротарем, що супроводив його, потім на мить уп'явся в мене очима. похитав з безтурботним виглядом головою і знов почав голосно говорити й виміряти.

Скінчивши роботу, він підійшов до мене і сказав мені своїм оглушливим голосом:

— Через шість місяців, друже, ця тюрма буде багато краща.

А його жест, здавалося, додав:

— Ви з цього не скористуєтесь. Шкода.

Він майже усміхався. Мені здавалося, що він зараз почне злегка кепкувати з мене, як глузують з молодої у вечір її весілля.

Мій жандарм, старий салдат з нашивками, взяв на себе труд відказати йому:

— Пане,—сказав він,—так голосно не говорять у кімнаті небіжчика.

Архітектор пішов.

А я—я остався там, як один із тих каменів, що він міряв.

XXXII

А потім зо мною стався безглуздий випадок.

Прийшли змінити мого доброго старого жандарма, якому я, невдячний егоїст, навіть

не стиснув руки. Його заступив другий, людина з утисненим чолом, бугаячими очима і дурним обличчям.

А втім, я не звернув на нього жодної уваги. Я обернувся спиною до дверей і сів за стіл; я старався освіжити моє чоло рукою; мої думки мішалися.

Легкий удар по плечі примусив мене повернути голову. Це був новий жандарм, що з ним я зостався на самоті. От, приблизно, якими словами почав він зо мною говорити.

— У вас добре серце, карний?

— Ні,— сказав я йому.

Прикрість моєї відповіді, здавалося, збентежила його. Проте, він відказав, вагаючись:

— Ніхто не буває лихий заради приємности бути ним.

— Чому ні?— відрік я.— Коли ви маєте сказати мені тільки це, то лишіть мене. До чого ви хилите?

— Вибачте. карний,— відповів він.—Тільки дві слові. От яка річ. Коли б ви могли ощасливити бідну людину і це вам нічого не коштувало, хіба б ви не зробили цього?

Я здвигнув плечима.

— Ви часом не з Шарантону[1]) приїхали? Ви вибираєте надто чудний келех, щоб черпати з нього щастя. Ніби я можу дати щастя комунебудь!

---

[1] Дім божевільних. *(Прим. перекладача).*

Він притишив голос і набрав таємничого виглядy, що не пасувало до його ідіотського обличчя.

— Так, карний, щастя, багатство. Все це мені прийде від вас. Діло таке. Я бідний жандар. Служба тяжка, плата мала. Кінь у мене свій і руйнує мене. От я й граю в лотерею, щоб якось утриматися. Треба ж чимось промишляти. Дотепер, щоб виграти, мені бракувало тільки добрих номерів. Я скрізь шукаю певних номерів і завжди прокидаю. Кладу на 76 — випадає 77. Як я не дбаю — вони не виходять... Потерпіть трохи, будь ласка, я зараз кінчаю. Отже, мені трапляється добра нагода. Здається,— вибачте мені, карний,— ви сьогодні маєте вмерти. Відома річ, що небіжчики, яких позбавляють життя таким способом, як оце вас, наперед знають, що вийде в лотереї. Обіцяйте мені, що ви прийдете завтра ввечері; що вам варт? Обіцяйте дати мені три номери, три добрих номери. Згода? Я не боюся виходнів з того світу, будьте спокійні.— От моя адреса: казарми Попінкур, сходи А, № 26, в глибині коридору. Ви мене легко пізнаєте, правда ж? — Приходьте навіть сьогодні увечері, коли вам сходніше.

Я побридився б навіть відповісти цій тварині, коли б божевільна надія не майнула в моїй думці. В тім безнадійнім становищі, в якім я є, віриться моментами, що можна пробити головою мур.

— Слухай, сказав я йому, граючи комедію так, як може тільки той, хто йде на смерть,— я справді міг би зробити тебе багатшим за короля дати тобі виграти мільйони, але з одною умовою.

Він безглуздо вирячив очі.

— З якою? З якою? Все, що хочете, карний.

— Замість трьох номерів я тобі обіцяю чотири. Заміняйся зо мною на одежу.

— Коли тільки це! — скрикнув він, розстібаючи перші гачки своєї уніформи.

Я встав з стільця. Я слідкував за всіма його рухами. Серце мені колотилося. Я вже бачив, як двері відчиняються перед формою жандарма, бачив майдан, вулицю і будинок суда позад себе.

Але він повернувся з виглядом вагання.

— Ну, а це не для того, щоб вийти звідси?

Я зрозумів, що все пропало. Проте, я зробив останню спробу, зовсім марну і цілком безглузду!

— Нехай так,— сказав я йому,— але ж ти розбагатієш...

Він мене перепинив.

— О, ні! Диви! А мої номери? Щоб вони були добрі, треба вам умерти.

Я знов сів, безмовний, ще з більшою розпаччю після тої надії, що була з'явилася в мене.

XXXIII

Я закрив очі і затулив їх руками; я старався забути теперішнє, заглибившись у минуле. Поки я мрію, спогади мого дитинства й моєї молодости знов приходять до мене один по одному, лагідні, спокійні, усміхнені, як острівці з квітів на безодні чорних поплутаних думок, що вихрують у мойому мозкові.

Я знов бачу себе дитиною, бадьорим регоготуном-учнем, що грається, бігає, кричить з своїми братами у великій зеленій алеї дикого саду, де перебігли мої перші роки і де було колись прихилище чорниць, над яким панує своєю олов'яною банею похмурий собор Вальде-Ґрас.

А от я там само пізніше, через чотири роки, як перше хлопчик, але вже мрійний і пристрасний. В пустельному саду є молода дівчина. Маленька еспанка, з великими очима й довгим волоссям, смуглявою, золотавою шкірою, червоними губами й рожевими щічками, чотирнадцятилітня андалузка Пепа.

Наші матері казали нам іти бігати разом; ми пішли проходитися.

Нам сказали гратися, а ми розмовляємо, діти одного віку, та не одної статі.

А тимчасом тільки рік минув, як ми разом бігали, боролися. Я змагався з Пепітою за найкраще яблуко на яблуні, я її бив за пташине гніздо. Вона плакала, а я говорив:—

Так тобі і треба! — І ми йшли обоє скаржитися нашим матерям, які в голос винували нас, а нишком виправдували.

Тепер вона спирається на мою руку, а я повен гордощів і глибоко зворушений. Ми йдем поволі, ми говоримо тихо. Вона упускає свою хусточку, я її підіймаю. Наші руки тремтять, доторкаючись одна до одної. Вона говорить мені про маленьких пташок, про зірницю, що он-там видко, про рожевий захід за деревами, або про своїх товаришок з пансіону, свою сукню і свої стрічки. Ми кажемо невинні речі, але обоє червоніємо. Маленька дівчинка стала молодою дівчиною.

Того вечора, — то був літній вечір, — ми ходили під каштанами, в глибині саду. Після однієї з тих довгих мовчанок, які сповняли наші прогулянки, вона кинула мою руку й сказала мені: — Біжім!

Я й досі бачу її; вона була вся в чорному, в жалобі по своїй бабуні. Їй прийшла до голови дитяча думка. Пепа знов стала Пепітою і сказала мені: — Біжім! І вона пустилася бігти поперед мене; її талія була тонка, як перехват у бджоли, і її маленькі ніжки підкидали сукню до колін. Я гнався за нею, а вона тікала; вітер од її бігу інколи підіймав на мить її чорну пелерину, і тоді я міг бачити її смугляву свіжу спину.

Я був у нестямі. Я наздогнав її коло старого розваленого колодязя; я схопив її, правом

перемоги, за пояс і посадив на дерникову лавку; вона не пручалася. Вона була задихана й сміялася. А я був серйозний і дивився на її чорні зіниці крізь її чорні вії.

— Сідайте ось-де,— сказала вона мені.— Ще зовсім видко, почитаємо щонебудь. У вас є яка книжка?

Я мав при собі другий том „Подорожів Спалянцані". Я розкрив його навмання, присунувся до неї, вона притулила своє плече до мого, і ми почали читати, кожне нишком, одну сторінку. Перед тим, як перевернути листок, їй завжди доводилося ждати на мене. Мій розум працював не так швидко, як її.

— Ви кінчили?—говорила вона мені, коли я ледве починав.

Тимчасом наші голови доторкалися одна до одної, наше волосся мішалося до купи, наш подих поволі зблизився, і наші губи раптом...

Коли ми хотіли продовжувати наше читання, небо було в зірницях.

— Ах, мамо, мамо,— сказала вона, вернувшись,— коли б ти знала, як ми бігали!

А я мовчав.

— Ти нічого не говориш,— сказала мені моя мати,— у тебе сумний вигляд.

В моєму серці був рай.

Це був вечір, який я буду згадувати ціле своє життя.

Ціле своє життя!

XXXIV

Щойно продзвонило годину, не знаю котру; я погано чую молоток годинника. Мені здається, що у вухах мені повно гуку органів; то гудуть мої останні думки

В ці передсмертні хвилини, коли я заринаю в мої спомини, я з жахом нахожу серед них моє злочинство; але я дуже хотів би розкаятися в нім ще більше. Совість тяжче мучила мене перед моїм засудженням; а відтоді, здається, нема більше місця ні для чого, крім думок про смерть. Одначе, я дуже хотів би щиро розкаятися.

Коли, помріявши хвилину про те, що було в моїм минулім, я вертаюся до удару сокири, що має затого скінчити моє життя, я тремчу, як перед чимось новим. Моє красне дитинство! Моя красна молодість! Золота тканка, що її кінець скривавлено. Між тодішнім і теперішнім — крив'яна ріка; кров другого і моя кров.

Якщо колинебудь прочитають історію мого життя, то не захотять вірити, щоб після стількох років невинности й щастя міг прийти цей мерзенний рік, що починається злочинством і кінчиться смертною карою: ця історія буде мати порізнений вигляд.

А проте, нещасні закони і нещасні люди, я не був злий!

О, вмерти за кілька годин і думати, що рік тому, в такий день, як нині, я був віль-

ний і чистий, що я гуляв восени, блукаючи попід деревами і ступаючи по листю!

XXXV

А в цю саму хвилину, зовсім близько від мене, в домах, що творять кóло кругом суда і Ґревського майдану, і скрізь у Парижі, є люди, які вільно входять і виходять, розмовляють і сміються, читають газети, думають про свої діла; купці торгують, молоді дівчата лагодять свої бальові сукні на сьогоднішній вечір, матері бавляться з своїми дітьми!

XXXVI

Я згадую, як одного разу, ще дитиною, я пішов подивитися на великий дзвін собору Божої Матері.

Я був приголомшений уже підняттям по темних сходах. покручених, як черепашка равлика, переходом по вутлій ґалерії, що зв'язує обидві башти, панорамою Парижу у себе під ногами, коли я ввійшов у клітку з каменя й платов, де висить великий дзвін, що його серце важить тисячу фунтів.

Я тремтів, ідучи по зле збитих дошках, здалеку дивлячись на цей дзвін, такий уславлений серед паризьких дітей і простолюду, і не без жаху помічав, що покриті лупаком дашки, які оточають дзвіницю своїми похи-

лостями, були нарівні моїх ніг. В перемежки я бачив, немов з пташиного лету, майдан собору Божої Матері і перехожих, подібних до муравлів.

Знагла величезний дзвін загув. Глибокий струс сколихнув повітрям і загойдав важкою баштою. Поміст двигтів на платвах. Гук ледве не перевернув мене; я захитався, готовий упасти, готовий зсунутися по спусковатій покрівлі. З жаху я ліг на дошки, тісно обхопивши їх обома руками, без єдиного слова, без віддиху; грізне гудіння сповняло мої вуха, а в глибині перед очима була ця прірва, цей майдан, де у всіх напрямках спокійно йшли численні перехожі, яким я заздрив.

Гаразд! Мені здається, що я досі ще на тій дзвіничній башті. Та сама приглушеність і запамороченість Немов гук дзвону стрясає надра мого мозку, і круг себе я бачу тільки, наче здалеку, крізь розпадини безодні, те вільне й спокійне життя, яке я покинув і де блукають ще інші люди.

XXXVII

Дім ратуші — зловісний будинок.

З своєю гостроверхою стрільчастою покрівлею, химерною дзвіничкою, великим білим циферблятом, маленькими колонами на всіх етажах, тисячами вікон, сходами, повитираними ногами, двома арками з правого й лівого

боку, він стоїть там, як додаток до Ґревського майдану; похмурий, сумний, з чолом, поточеним старощами і такий чорний, що навіть на сонці чорний.

В дні смертної кари він виригає з усіх дверей жандармів і дивиться на засудженого всіма своїми вікнами.

А ввечері його циферблят, відзначивши годину, остається осяйно-світлим на темному його фасаді.

XXXVIII

Чверть на другу.

От що я тепер відчуваю.

Тяжко болить голова, у крижах холод, чоло палає. Кожен раз, коли я підвожуся або згинаюся, мені здається, що якась рідина переливається в моїм мозкові і вдаряє частинами його об стінку черепа.

У мене конвульсійні здригання і від часу до часу перо випадає мені з рук, неначе від ґальванічного удару.

Очі мені їсть, немов я в диму.

Лікті мене болять.

Ще дві години й сорок п'ять хвилин, і я буду зцілений.

XXXIX

Вони кажуть, що це нічого, що це не завдає муки, що це легкий скін, що смерть такого роду дуже спрощена.

Е! а що ж таке ця шоститижнева аґонія, це цілоденне хрипіння? Що таке туга цього непоправного дня, який спливає так поволі і так швидко? Що таке ця ступанка тортурів, яка кінчиться ешафотом?

Мабудь не в цім страждання.

Хіба не однакові конвульсії тоді, коли кров стікає крапля по краплі, і тоді, коли свідомість гасне думка по думці?

А потім, чи певні вони того, що це не завдає мук? Хто це їм сказав? Хіба хто розказував, щоб колинебудь відтята голова підвелася, скровлена, над краєм кошика і крикнула до народу:— Це — не боляче!

Хіба люди, змертвлені таким способом, приходили, щоб подякувати їм і сказати:— Це — добрий винахід. Держіться за нього. Машина гарна.

Хто приходив? Робесп'єр? Чи Людовик XVI?

Ні, нічого! Менше, як хвилина, менше, як секунда — і по всьому.— Чи вони колинебудь поставили, бодай в думці, самих себе на місце того, хто знаходиться там у момент, коли важке лезо, падаючи, розтинає м'ясо, розриває нерви, кришить в'язки... Та що! Півсекунди! Біль одурено. Жах!..

XL

Дивно, що я безперестанку думаю про короля. Що не роблю, як не трясу головою, якийсь голос каже мені ввесь час на вухо:

— В цім самім місті, в цій самій годині і не дуже далеко відсіль, в іншому палаці, є чоловік, що так само має сторожів коло всіх дверей; цей чоловік, як ти, єдиний серед юрби, з тою різницею, що він стоїть так само високо, як ти низько. Ціле його життя хвилина по хвилині,—то тільки слава, величність, насолода, сп'яніння. Все круг нього — любов, повага, уклінність. Найгучніші голоси в розмові з ним стають тихі, і найгордовитіші чола схиляються перед ним. Перед його очима тільки шовк і золото. В цій годині він на якій-небудь нараді з своїми міністрами, де всі пристають на його думку; або він думає про завтрашні лови, про баль сьогодні ввечері, певний, що свято почнеться о призначеній годині, а роботу для його втіхи він залишає іншим. І що ж! Цей чоловік, як і ти, з м'яса й кісток! — І для того, щоб зараз, у цій хвилині, жахний ешафот повалився, щоб усе було повернене тобі: життя, воля, маєток, сім'я, йому досить тільки написати оцим пером сім літер [1]) свого імени на клаптеві паперу, або досить, щоб його карета зустріла твій візок! — А він добрий і може тільки цього й хоче, і нічого цього не буде!

XLI

Ну що ж! Будьмо сміливі з смертю, візьмім в обидві руки цю жахну думку і подивімся їй в обличчя. Попитаймо в неї звіту, хто вона

[1]) Charles (Шарль) — король Карло X. *(Прим. ред.)*.

є, дізнаймося, чого вона від нас хоче, перевернімо її на всі боки, відгадаймо загадку і зазирнімо заздалегідь до гробу.

Мені здається, що тільки мої очі закриються, я побачу велике сяйво, безодні світла, де мій дух блукатиме без краю. Мені здається, що небо буде осяйне з своєї власної природи, що зорі будуть на ньому темними плямами, і що замість бути, як видається очам живущих, золотими лелітками на чорному оксамиті, вони будуть здаватися чорними цятками на золотій тканці.

Або ні, нещасний, може це буде гидке глибоке провалля, що його стіни будуть завішані тьмою, і я безперестанку буду в нього падати й бачити, як ворушаться в мороці якісь постаті.

Або може, збудившись після поштовху, я опинюся на якій-небудь рівній і вогкій поверхні і стану повзти в темряві, обертаючись круг себе самого, як голова, що котиться. Мені здається, що буде великий вітер, який гнатиме мене, і що інші голови, котячись, будуть ударятися об мене. Подекуди будуть калабані і ручаї невідомої і теплуватої рідини; все буде чорне. Коли мої очі в своєму кружлянні звернуться вгору, вони побачать тільки небо мороку, що його густі шари тяжитимуть на них, а далеко в глибині — великі арки диму, ще чорніші за пітьму. Вони побачать також, як пурхають у просторах ночі маленькі червоні

іскри, що, наблизившись, стануть вогненними птахами. І так буде цілу вічність.

Дуже можливо також, що в певні терміни мерці Ґревського майдану збираються чорними зимовими ночами на майдані, який належить їм.

Це буде бліда й скривавлена юрба, і я теж буду там. Місяця не буде й говоритимуть нишком. І ратуша буде там з своїм поточеним фасадом, пошматованою покрівлею й циферблятом, що був немилосердний до нас усіх. На майдані стоятиме пекельна гільйотина, і демон покарає на горло ката; це буде о четвертій годині ранку. А ми своєю чергою утворимо довкола натовп.

Правдоподібно, що все так. Але як мертві вертаються, то в якій постаті вертаються вони? Що їм залишається від їх неповного знівеченого тіла? Що вони вибирають? Привид — то голова чи толуб?

Леле! Що робить смерть з нашею душею? Яку природу вона їй лишає? Що вона в неї відбирає, або дає їй? Куди вона містить її? Чи вона дає їй інколи тілесні очі, щоб дивитись на землю й плакати?

Ах, священника! священника, який знає це! Я хочу священника і хреста, щоб поцілувати його.

Боже мій, знов той самий!

XLII

Я попросив його лишити мене спати й кинувся на ліжко.

Справді, у мене був приплив крови до голови, який зневолив мене заснути. Це мій останній сон такого роду.

Я бачив сон.

Мені снилося, що була ніч. Мені здавалося, що я у своєму кабінеті з двома чи трьома приятелями, не пам'ятаю вже, якими саме.

Моя дружина лежала поряд у спальні і спала разом з дитиною.

Мої приятелі і я розмовляли нишком, і те, що ми говорили, лякало нас.

Раптом мені здалося, що я чую шум десь у других покоях квартири; легкий, чудний, невиразний шум.

Мої друзі почули його так само, як і я. Ми прислухалися; скидалося на те, ніби хтось крадькома одчиняє колодку, або нишком перепилює засув.

Було в тім щось таке, що примушало нас холонути; нам було страшно. Ми подумали, що може то злодії залізли до мене цієї пізньої нічної години.

Ми наважили піти подивитися. Я підвівся, взяв свічку. Мої друзі один по одному пішли услід за мною.

Ми перейшли через сусідню спальню. Моя дружина спала разом з дитиною.

Потім ми прийшли у вітальню. Нічого. Портрети були непорушні в своїх позолочуваних рямах на червоних шпалерах. Мені здалося, що двері з вітальні до їдальні не були на своїм звичайнім місці.

Ми увійшли до їдальні; обійшли її кругом. Я йшов попереду. Двері на сходи були тісно причинені, вікна теж. Підійшовши до грубки, я побачив, що шафа на білизну розкрита і що двері цієї шафи притягнені до кутка стіни, наче для того, щоб затулити куток.

Це мене здивувало. Ми подумали, що хтонебудь є за дверима.

Я простяг руку до цих дверей, щоб знов зачинити шафу; вони не подавалися. Зачудований, я потяг дужче; вони раптом уступилися й ми побачили маленьку стару жінку з спущеними руками й заплющеними очима, що стояла непорушно, наче приліплена в кутку стіни.

В цім було щось огидне, мені волосся дибиться, коли я думаю про це.

Я спитав старої.

— Що ви тут робите?

Вона не відказала.

Я її спитав:

— Хто ви?

Вона не відказала, не поворухнулася і осталася з закритими очима.

Мої друзі сказали:

— Це без сумніву співучасниця тих, що увійшли сюди з недобрими намірами; вони

повтікали, почувши, що ми йдемо, а вона негодна бігти і сховалася тут.

Я знов почав її розпитувати, даремно — ні голосу, ні руху, ні погляду.

Один із нас штовхнув її, вона впала.

Вона впала вся одразу, як шматок дерева, як нежива річ.

Ми поворушили її ногою, потім двоє з нас підняли її і знов притулили до стіни. Вона не показувала жодної ознаки життя. Їй кричали над вухом, вона оставалася німа, так наче була глуха.

Тимчасом терпіння нам урвалося і до нашого страху долучився гнів. Один із нас сказав мені:

— Підкладіть їй свічку під підборіддя.

Я підклав їй під підборіддя запалений гніт. Тоді вона розкрила до половини одно око, порожнє, тьмаве, страшне око, що не дивилося.

Я одвів полум'я і сказав:

— А! Нарешті! Будеш ти відповідати, стара відьмо? Хто ти?

Око заплющилось ніби само від себе.

— Ну, це вже занадто,— сказали інші.— Ще свічку! Ще! Треба, щоб вона заговорила.

Я знов підклав вогонь під підборіддя старої.

Тоді вона поволі розплющила свої обидва ока, оглянула нас усіх одного по одному потім, раптом нахилившись, задула свічку льодовим подихом. В ту ж мить я відчув, як три гострих зуба відтиснулися на моїй руці в сутемряві.

Я збудився, тремтячи, облитий холодним потом.

Добрий священник сидів у ногах на моїм ліжку і читав молитов.

— Довго я спав? — спитав я його.

— Сину мій,— сказав він мені,— ви спали годину. До вас привели вашу дитину. Вона там, в сусідній кімнаті, дожидає вас. Я не хотів, щоб вас будили.

— О! — скрикнув я.— Моя дочка! Нехай до мене приведуть мою дочку!

XLIII

Вона свіжа, вона рожева, у неї великі очі, вона гарна!

Її одягли в коротку сукню, яка їй дуже до лиця.

Я взяв її, підняв на руки, посадив собі на коліна, поцілував її волосся.

Чому не з матір'ю? — Її мати слаба, бабуня теж. Це добре.

Вона дивилася на мене здивовано. Я її голубив, обіймав, виціловував, і вона не пручалася, але подеколи кидала неспокійний погляд на свою няньку, що плакала в кутку.

Нарешті, я зміг заговорити.

— Марі! — сказав я.— Моя маленька Марі!

Я бурхливо притиснув її до грудей, що клекотіли риданнями. Вона тихо скрикнула.

— О, пане, ви мені робите боляче,— сказала вона до мене.

Пане! Бідна дитина, хутко рік, як вона мене не бачила. Вона забула мене, забула моє лице, мою мову, мій голос; а в тім хто пізнав би мене з цією бородою, в цій одежі і такого блідого. Як? Я вже стерся з її пам'яті, одинокої, в якій я хотів би жити! Як? Я вже більше не батько? Я засуджений не чути більше цього слова, слова дитячої мови, такого ніжного, що воно не може оставатися в мові дорослих: татко!

І одначе почути його з цих уст ще раз, один тільки раз,—от все, чого я жадав би за ті сорок років життя, що в мене одбирають.

— Слухай, Марі,— сказав я їй, єднаючи її маленькі руки в своїх руках,— хіба ти мене не знаєш?

Вона подивилася на мене своїми гарними очима і відказала:

— Авжеж ні.

— Придивися добре,— повторив я.— Як, ти не знаєш, хто я?

— Знаю,— сказала вона.— Якийсь пан.

Леле! Палко любити тільки одну істоту на світі, любити її усією своєю любов'ю, мати її перед собою, і от вона бачить вас і дивиться на вас, говорить з вами і відповідає вам, і не пізнає вас! Бажати втіхи тільки від неї, а вона — одинока, яка не знає, що ви потрібуєте цієї втіхи, бо затого маєте вмерти!

— Марі,— почав я знову,— є в тебе татко?

— Еге ж,— відказала дитина.

— Добре, де ж він?

Вона звела свої великі здивовані очі.

— А, то ви не знаєте? Він помер.

Потім вона скрикнула; я мало не пустив її з рук.

— Помер,— казав я.— Марі, чи ти знаєш, що значить вмерти?

— Еге ж, пане,— відповіла вона.— Він в землі й на небі.

Вона сама казала далі:

— Я молюся за нього богові вранці і ввечері на колінах у мами.

Я поцілував її в чоло.

— Марі, скажи мені свою молитву.

— Я не можу, пане, молитов не проказують удень. Приходьте сьогодні ввечері до мене, я вам прокажу.

Цього було досить. Я перепинив її.

— Марі, це ж я твій татко.

— А!— сказала вона мені.

Я додав: — Ти хочеш, щоб я був твій татко?

Дитина одвернулася.

— Ні, мій татко був багато кращий.

Я її обсипав поцілунками й сльозами. Вона попробувала вимкнутися мені з рук, скрикнувши:

— Ви мені робите боляче вашою бородою.

Тоді я пересадив її на своїх колінах, поїдаючи її очима, а потім почав її розпитувати:

— Марі, ти вмієш читати?

— Еге ж,— відказала вона.— Я добре читаю. Мама каже мені читати мої літери.

— Побачимо, почитай трохи,— сказав я їй, показуючи на папір, що вона держала зім'ятий в своїй маленькій ручці.

Вона похитала своєю гарною голівкою.

— Ах! я вмію читати тільки байки.

— Все одно, спробуй. Ну, читай.

Вона розвинула папір і почала читати по складах, водячи своїм пальчиком:

— З, а, з а, с, у, д — с у д, засуд.

Я вирвав це з рук їй. Вона читала мені мій смертний засуд. Її нянька купила папірець за одне су. Мені він коштував дорожче.

Нема слів на те, що я відчував. Мій порив злякав її; вона мало не плакала. Раптом вона мені сказала:

— Віддайте ж мені мій папір. Дивіться! Це ж мені гратися.

Я передав її няньці.

— Відведіть її.

І я знов упав на стілець, похмурий, спустошений, в безнадії. Тепер вони повинні були прийти; я не прив'язаний більше ні до чого; остання нитка мого серця пірвалася. Я готовий до того, що вони хотять зробити.

XLIV

Священник — добра людина, тюремний сторож — теж. Я думаю, що вони зронили сльозу, коли я сказав, щоб від мене забрали мою дитину.

Це зроблено. Тепер мені треба завзятися і твердо думати про ката, про візок, про жандармів, про юрбу на мості, про юрбу на набережю, про юрбу коло вікон, про те, що буде нарочито для мене на цім смутнім Гревськім майдані, який можна було б вибрукувати тими головами, що впали на його очах.

Я думаю, що я ще маю одну годину, щоб звикнути до цього всього.

XLV

Весь цей нарід буде сміятися, плескати в долоні, апльодувати. І серед усіх цих вільних, невідомих тюремникам людей, що радісно збігаються на смертну кару, серед цієї юрби голів, що вкриє майдан, буде не одна прирічення голова, яка рано чи пізно скотиться услід за моєю в червоний кошик. Не один із тих, що йдуть туди заради мене, прийде й заради себе.

Для цих рокованих людей є в певному пункті Гревського майдану фатальне місце, центр притягання, пастка. Вони ходять кругом неї, поки лучать до неї.

XLVI

Моя маленька Марі! Її відвели гратися; вона дивиться на юрбу крізь дверцята фіякра і вже більше не думає про цього п а н а.

Може в мене ще буде час написати кілька сторінок для неї, щоб вона колинебудь про-

читала їх і років через п'ятнадцать плакала за сьогоднішній день.

Еге ж, треба, щоб вона від мене знала історію мого життя і знала, через що ім'я, що я їй залишаю, скривавлене.

XLVII

ІСТОРІЯ МОГО ЖИТТЯ

Примітка видавця. Ще не могли знайти аркушиків, які сюди стосуються. Може бути, як, здається, показують дальші, засуджений не мав часу написати їх. Було вже надто пізно, коли ця думка з'явилася в нього.

XLVIII

З кімнати в будинку ратуші.

З ратуші!..— Отже я тут. Огидний переїзд відбувся. Майдан поруч мене, а під вікном жахна юрба, яка гавкає, жде на мене і сміється.

Хоч як я перемагав себе, хоч як я кріпився, мужність покинула мене. Коли я побачив понад головами дві великі червоні руки з чорним трикутником на кінці, піднесені між двома ліхтарями на надбережжю, мужність покинула мене. Я попросив дозволу дати останнє свідчення. Мене помістили тут і пішли шукати якогось королівського прокурора. Я дожидаю його; це в кожному разі виграш.

От.

Вибило третю годину, прийшли повідомити мене, що вже час. Я задрижав, так наче про-

тягом останніх шости годин, шости тижнів, шости місяців, я думав про щонебудь інше. На мене це зробило враження чогось несподіваного.

Вони примусили мене пройти по їхніх коридорах і зійти по їхніх сходах. Вони штовхнули мене між дві перегородки в темній вузькій дужній залі першого поверху, ледве освітленій світлом дощового й туманного дня. Посередині був стілець. Вони сказали мені сісти; я сів.

Коло дверей і здовж стін стояло кілька осіб, крім священника і жандармів; і було там ще три чоловіка.

Перший з них, найбільший, найстарший — огрядна людина з червоним лицем. Він був одягнений в сурдут і нечупарний трирогий капелюх. Це був він.

Це був кат, слуга гільйотини. Решта двоє були його помічники.

Ледве я сів, ці двоє підійшли до мене ззаду, як коти; потім я раптом відчув холод сталі в своїм волоссі, і ножиці заскреготіли мені над вухами.

Моє волосся, зрізане, як попало, падало жмутками мені на плечі, чоловік у трирогому капелюсі легенько стріпував його своєю товстою рукою.

Кругом говорили нишком.

На дворі чути було великий гомін, ніби здригання, що хвилями котилося в повітрі.

Я подумав спочатку, що то ріка; але з вибухів сміху я пізнав, що то юрба.

Якийсь юнак, що, стоячи біля вікна, писав олівцем у блькноті, спитав одного із сторожів, як називається те, що тепер роблять.

— Туалет засудженого,— відказав той.

Я зрозумів, що завтра це буде в газеті.

Раптом один із помічників здер з мене куртку, а другий взяв мої обидві руки, що звисали додолу, заклав мені їх за спину, і я відчув, як вузли мотузки поволі обмоталися кругом моїх зведених зап'ястів. Одночасно другий помічник розв'язував мою краватку. Моя батистова сорочка, одинокий клапоть, що зостався від мене колишнього, примусила його на мить ніби завагатися; потім він почав розрізувати її комір.

На цю страшну осторогу, на здригання сталі, що доторкалася до моєї шиї, лікті мені затряслися, і приглушене гарчання вихопилося з моїх уст. Рука виконавця стенулася.

— Вибачте, пане,— сказав він мені.— Хіба я вас вразив?

Ці кати дуже ніжні люди.

Юрба чимраз голосніше завивала на дворі.

Товстий чоловік з прищуватим лицем запропонував мені понюхати хусточку, змочену оцтом.

— Дякую,— сказав я йому яко мога твердим голосом,— це непотрібно, я почуваюся добре.

Тоді один з них нагнувся і зв'язав мені обидві ноги тонкою слабкою шворкою так, щоб я мав змогу робити тільки маленькі кроки. Цю шворку прив'язали до тієї, що була на руках.

Потім товстий чоловік накинув на спину мені куртку і вузлом зв'язав під моїм підборіддям її рукава.

Тепер все, що треба було там зробити, було зроблене.

Тоді священник підійшов з своїм хрестом.

— Ходім, сину мій,— сказав він мені.

Катові слуги взяли мене попід пахи. Я підвівся і пішов. Мої кроки були нетверді і ноги мені згиналися, так ніби на кожній нозі було по два коліна.

У цей момент надвірні двері одчинилися на-розтвір.

Несамовитий крик, холодне повітря і біле світло ринули на мене в темряву. Крізь дощ з глибини темного закутку я раптом побачив одразу тисячі голів ревучої юрби, що безладно збилася коло поруччя великих сходів суда; праворуч, упоровень порогу, ряд жандармських коней: низькі двері давали мені змогу бачити тільки їх передні ноги й перса; просто себе — загін салдатів у бойовім строю; ліворуч — задок візка, до якого була приставлена крута драбинка. Огидна картина, обрямована дверима в'язниці.

Саме на цей страшний момент я беріг мою мужність. Я зробив три ступні й з'явився на порозі дверей.

— От він! От він! — закричала юрба. — Він виходить! нарешті!

І найближчі до мене плескали в долоні. Нехай як люблять короля, і він не зробив би такого свята.

Візок був звичайний, з миршавою конякою і візником у синьому балахоні з червоними пасмугами, як ходять городники в околицях Бісетра.

Товстий чоловік у трирогому капелюсі сів перший.

— Добридень, Сансоне [1])!—кричали діти, що висіли на штахетах.

Один із помічників сів услід за ним.

— Браво, Марді! — знов закричали діти.

Обидва вони сіли на передній лавочці.

Настала моя черга. Я зійшов досить твердою ходою.

— Він добре йде! — сказала якась жінка, що стояла поруч жандармів.

Ця жорстока похвала додала мені мужности. Священник помістився обіч мене. Мене посадили на задню лавочку, спиною до коняки. Я затремтів од цієї останньої уважности.

Вони і в це вкладають людяність...

---

[1]) Сансони — відома династія паризьких катів XVIII—XIX століття. *(Прим. ред.).*

Я хотів подивитися круг себе. Жандарми напереді, жандарми позаду; за ними — юрба, юрба і юрба. Море голів на майдані.

Пікет верхових жандармів дожидав на мене коло воріт у штахетах суда.

Офіцер подав команду. Візок і його кортеж рушили, неначе їх штовхнуло вперед завивання черні.

Вихопилися за штахети. В той момент, коли візок звернув до Понт-о-Шанж, майдан залунав шумом від бурковки до покрівель, а мости й надбережжя озвалися так, що тільки земля не тряслася.

Там пікет, що дожидав нас, приєднався до конвою.

— Геть шапки! Геть шапки! — кричали разом тисячі ротів. — Як перед королем!

І я тоді страшно засміявся і сказав священникові:

— Вони — шапки, я — голову.

Їхали ступою.

Квіткова набережна пахтіла; сьогодні — базарний день. Торговниці заради мене покидали свої букети.

Напроти, трохи попереду від квадратової башти, яка творить ріг Суда, є шинки; їх антресолі були повні глядачів, щасливих своїми гарними місцями, особливо жінки. Для шинкарів мабудь добрий день.

Брали гроші за столи, стільці, рештування, візки. Все погиналося від глядачів.

Продавці людської крови кричали на все горло:

— Хто хоче місце?

Лють узяла мене проти юрби. Мені захотілося крикнути до них:

— Хто хоче моє місце?

Тимчасом візок посувався вперед. З кожним кроком, що він робив, юрба позад нього розставала, і я бачив своїми блудними очима, як вона знов творилася далі на інших пунктах мого шляху.

Коли в'їжджали на Понт-о-Шанж, я випадково скинув очима назад, праворуч. Мій погляд зупинився на другім надбережжю понад домами, на чорній одинокій башті, настовбурченій різьбою; на її верховині я угледів два камінних страховища, що сиділи у профіль до мене. Не знаю чому, я спитався священника, що це за башта.

— Сен-Жак-ля-Бушері [1]),— відказав кат.

Не відаю, як це робилося; в тумані, не вважаючи на дрібний білястий дощ, що снувався в повітрі, як сіть ниток павутиння, ніщо з того, що відбувалося кругом, не минуло моєї уваги. Кожна окрема дрібниця завдавала мені муку. Бракує слів на мої почування.

Посередині мосту Понт-о-Шанж, широкого, але захащеного так, що ми на тяжку силу посувалися, дикий жах поняв мене. Я боявся,

---

[1]) Тобто «святий Яків різниці». *(Прим. ред.).*

що зомлію — останні марні гордощі! Тоді я постарався забути все на світі, бути сліпим і глухим до всього, опріч священника, що його слова, перериванi шумом, я ледве чув.

Я взяв хрест і поцілував його.

— Змилуйся надо мною, господи! — сказав я. І я постарався заглибитися в цю думку.

Але кожен поштовх мулького візка стрясав мною. Потім я раптом відчув великий холод. Дощ пройшов крізь мою одежу і змочив шкіру на голові крізь моє обтяте коротке волосся.

— Ви тремтите з холоду, сину мій? — спитав мене священник.

— Еге ж,— відказав я.

Горе! не тільки з холоду.

На повороті мосту якісь жінки пожалували мене, що я такий молодий.

Ми в'їхали на фатальне надбережжя. Я перестав бачити, перестав чути. Всі ці голоси, всі ці голови у вікнах, у дверях, коло решіток крамниць, на ліхтарях, ці жадібні і жорстокі глядачі, ця юрба, в якій всі мене знають і в якій я нікого не знаю, ця брукована дорога поміж стінами з людських облич... Я був п'яний, дурний, божевільний. Нестерпна є вага стількох поглядів, звернених на вас.

Я аж хитався на лавочці, не звертаючи більше уваги навіть на священника і на хрест.

В клекоті, що обіймав мене, я не відрізняв уже криків жалю від криків радости сміху

від жалоб, голосів від гомону; все це було одним гуком, що гув мені в голові, як мідяна луна.

Мої очі машинально читали вивіски над крамницями.

Один раз чудна цікавість взяла мене — повернути голову й подивитися, куди я прямую. Це була остання бравада свідомости. Але тіло не хотіло того; моя шия осталася паралізована і наче заздалегідь стала мертва.

Я тільки побачив мигцем збоку, ліворуч, по той бік річки, башту собору Божої Матері, яка, коли дивитися на неї звідси, заступає другу башту. Це та башта, де прапор. Там було багато людей; вони мусіли добре бачити.

А візок котився, котився, крамниці відсувалися назад, вивіски мигтіли одна по одній, писані, мальовані, позолочувані; чернь сміялася й місила болото, а я віддавався рухові, як віддаються своїм снам ті, що сплять.

Раптом ряд крамниць, що притягав до себе мої очі, перервався на розі майдану, голос юрби поширився, став ще верескливіший, ще веселіший; візок нагло зупинився, і я мало не впав лицем на дошки. Священник підтримав мене.— Сміливіше! — промурмотів він.— Тоді до візка ззаду приставили драбину; він подав мені руку, я зійшов, зробив один крок, потім повернувся, щоб зробити другий, і не зміг. Між двома ліхтарями надбережжя я угледів щось зловісне.

О! це була дійсність!

Я зупинився, хитаючись, ніби вже від удару.

— Я хочу дати останнє свідчення! — закричав я слабко.

Мене привели сюди.

Я попросив, щоб мені дозволено написати мій заповіт.

Вони розв'язали мені руки, але мотузка туг, напоготові, а решта там, на низу.

XLIX

Якийсь суддя, комісар, урядовець, не знаю якого роду, щойно прийшов. Я просив у нього помилування, склавши руки й повзаючи на колінах. Він відповів мені, фатально усміхаючись:

— Це все, що ви маєте мені сказати?

— Помилування! Помилування,— повторив я,— або, з жалю, ще п'ять хвилин. Хто знає? може воно прийде! Так страшно вмерти таким способом у моєму віці! Часто бувало, що помилування приходило в останній момент. І кому ж, пане, дати помилування, як не мені?

Мерзенний кат! Він підійшов до судді, щоб сказати йому, що засуд повинен бути виконаний о призначеній годині, що ця година надходить, що на нім відповідальність, що до того дощ іде і що *те* може заржавіти.

— О, пожальтеся! Одну хвилину, щоб діждатися помилування! Або я буду боронитися, кусатися!

Суддя й кат вийшли.

Я сам-один.— Один з двома жандармами.

О! жахна юрба з її криками гієни! — Хто знає, чи не втечу я від неї? Чи не буду я врятований? Може помилування?.. Неможливо, щоб мені не дали помилування!

А! Поганці! Мені здається, що йдуть по сходах.

чотири години.

Ціна 30 коп. (Р)

ДЕРЖАВНЕ
Видавниче Об'єднання України
Правління:
Харків, вул. К. Лібкнехта, № 31.

По всіх книгарнях Укркнигоцентру ДВОУ та кооперативних є така художня література:

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА

Де-Бальзак, О.—Бідні родичі. 472 ст., ц. 2 крб. 50 к.
Де-Бальзак, О.—Бідні родичі. Ч. 2. 303 стор. ц. 1 крб. 40 коп.
Де-Бальзак, О.—Гобсек. 96 стор., ц. 20 коп.
Де-Бальзак, О.—Полковник Шабер. 180 стор., ц. 60 коп.
Де-Бальзак, О.—Шагренева шкура. 300 стор.
Гюго, В.—Бю-Жаргаль. 261 стор., ц. 1 крб.
Гюго, В.—Гаврош. 80 стор., ц. 25 коп.
Гюго, В.—93-й рік. 240 стор., ц. 1 крб.
Доде, А.—Тартарен в Альпах. 258 ст., ц. 85 коп.
Доде, А.—Тартарен в Тараскону. 200 стор., ц. 1 крб.
Занд, Ж.—Гріх пана Антуана. 311 стор., ц. 1 крб. 75 коп.
Золя, Е.—Твори, т. І. 348 стор., ц. 2 крб. 50 коп.
Золя, Е.—Твори, т. ІІ. 330 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е.—Твори, т. ІІІ. 331 стор., ц. 1 крб. 80 коп.
Золя, Е.—Твори, т. IV. 307 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е.—Твори, т. V. 419 стор., ц. 1 крб. 80 коп.
Золя, Е.—Твори, т. VI. 520 стор., ц. 2 крб. 70 коп.
Золя, Е.—Твори, т. VII. 472 стор., ц. 2 крб. 50 коп.
Золя, Е.—Твори, т. VIII. 358 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е.—Твори, т. IX. 414 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е.—Твори, т. X. 307 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е.—Твори, т. XI. 530 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е.—Твори, т. XII. 191 стор., ц. 1 крб.
Золя, Е.—Твори, т. XIII. 370 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е.—Твори, т. XV. 629 ст., ц. 2 крб. 80 коп.
Золя, Е.—Твори, т. XVI. 693 стор., ц. 2 крб.
Золя, Е.—Твори, т. XVIII 603 ст., ц. 2 крб. 85 коп.
Мольєр—Лікар з примусу: 40 стор., ц. 30 коп.

Поштові відділи Д.В.О.У. надсилають накладною платою кожну книжку так власного, як і всіх видавництв С.Р.С.Р. Пересилка й пакуван. на всі замовл. коштом ДВОУ, коли замовлення більше, ніж на 1 крб. і наперед оплачується готівкою. Замовлення надсилати на такі адреси: Харків, вул. Першого Травня, № 17, Пошт. відділ ДВОУ. Київ, вул. Воровського, 29, Поштовий відділ ДВОУ. Одесса, вул. Ласала, 16 83 (Пасаж), Поштовий відділ ДВОУ. Дніпровеетровське, просп. К. Маркса, № 49, Поштовий Відділ ДВОУ.